

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№146
(19031)

2017 чылдың
декабрь 14
четверг

Хүннүн үнери — 08:52
Ажары — 15:56
Хүн дурту — 7:04

Садар өртээ хостуг 12+

Ажары? Каяа? Чүү?

ДУУН

ШАҢНАЛДАР ЕЗУЛАЛЫ

Дуун, декабрь 13-түнхүндө, ан-Маадыр аттыг национал эйге "Боевое братство" хей-ги шимчээшкениниң 20 чылга тураскааткан байырлыг еглерниң эгези — дайын хоо-арына күрүнө шаңналдары аш медальдар тыпсыр езу-болуп эрткен. А хей-ниити чээшкениниң байырлыг эзи — оюн-көргүзүлүг кезээ Көк-оол аттыг национал үм-шии театрынга болган.

БӨГҮН

ЫШКЫ FRESH

Бөгүн, декабрь 14-түнхүндө, В.Ш. Көк-оол аттыг на-ал хөгжүм-шии театрынга национал оркестрниң бол-Медээ Хаан" ансамблиниң "Икы fresh" деп онза-со-онцерти болур. Аңаа А.Б. ап-оол аттыг уран чүүл эджиниң сургуулдары амгы ч танцы-самын, чурукчу-йнер Аяна Кууларның чу-уран чүүлүнге ажилдарын эер. А национал оркестрниң мүчүлери база "Медээ Хаан" били хөгжүм уран чүүлүнүн к-ла шупту хевирлерин эдип, кайгамчык солун көргүзүүн бараалгадыр. Эрттиң эгелзери 17:00 база шактарда.

ӨӨРЕДИГЛИГ ОМЧУЛГАЛАР

Декабрь 14-15 хүннеринде ның күрүнө университе-Рожественонун өөредиглиг улгалары болур. Бо чы-ук номчулгалар "Бурун аңчылдар болгаш кижигетенниң келир үези" деп биле эртер.

ДААРТА

ШҮЛҮКЧҮГЕ РАСКААДЫП

Дарта, декабрь 15-тин де республиканың К.И. ский аттыг уруглар библио-казынга Тываның ком-шаңналының лауреа-ураглыг шүлүкчү Антон аның 60 харлаан оюнга ту-ткан уран номчулга кезээ-уп эртер. Аңаа Тываның ехникумунун сургуулдары и өске-даа күзелдиг кир-тер шүлүкчүнүн чогаалда-нынгы номчуур. Эгелзери шакта.

Тыва Республиканың Баштыңының Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) 2018 чылда республикага ажил-херектерниң байдалының болгаш иштики политика дугайында «2018 чыл – девискээрниң сайзыралының стратегиязының старты. Тыва-2030» деп

АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!
Дээди Хуралдың хүндүлүг
депутаттары! Коллегалар!
Чаңгыс чер-чурттуугларым!
Чаңчыл езугаар, төнүп турар
чылдың сөөлгү айында 2017
чылдың түннелдерин үндүрер
болгаш 2018 чылда чугула ажил-
херектер биле угланышкын-
нарны тодаргайлап алыр дээш,
мындыг төлөптиг составтыг
чыгылып келген-дир бис.

Ынчалза-даа бистиң амгы
ужуражышкынывыс бир онза-
гай. Бистиң күрүнөвистиң кол
үнелиг чүүлдерин, хамааты-
ларның эрге-ажыктарын болгаш
хүлээлгелерин, күрүнө эрге-
чагыргазының тургузуунун бол-
гаш ажил-чорудулгазының прин-
циптерин үндезилзэн, хей на-
ционалдарлыг ниитилеливистиң
сагыш-сеткил болгаш культуру-
луг үнелиг чүүлдерин быжыглаан
бистиң чуртувустун Кол Хоойлу-
зу Россияның Конституциязының
хүнү декабрь 12-де чыгылып кел-
ген-дир бис. Боттарының нацио-
нал онзагайын, төрзэн дылын,
бирянзы культуразын, езулалда-
рын болгаш чаңчылдарын камга-
лап арттырар арганы Россияның
шупту чоннарынга чурттуң Кон-
ституциязы берип турар! Ооң-
биле кады Россия деп аттыг
өг-бүлөгө бисти каттыштырган
«цемент» күш болуп турар.

Эргим коллегалар! Бо кон-
чуг чугула күрүнө байырлалы
— бистиң чуртувустун Консти-
туциязының хүнү-биле силер-
ге бүгү сагыш-сеткилимден
байыр чедирип тур мен! Төрзэн
республикавыстың болгаш улуг
Россияның амыр-чаагай чоруу
дээш күрүнө ажил-херектерин-
ге силерге чедишкенин күзедим!

(Россияның болгаш Тываның
ыдык ырылары)

Хүндүлүг депутаттар! Бодун-
нун конститутуг эргемни ажил-
лап, чыл санында Айыткалымны
илеткээрин чөпшээрер көрүңер.

2017 чыл төнүп тур. Шупту
российжилерниң чоргааралын
көдүрер онзагай болушкуннар-
биле ол байлак болган. Крымның
бир янзы көвүрүүнү тудуу. Бүгү
делегейниң аныяктарының бол-
гаш студентилериниң Сочиге
фестивалы, экономикада шап-
тараазыннарны ажил эрткени,
тарааны үндүр садарына деле-
гейге мурнуку черже үнгени,
программист болгаш ажилчын
мергежилдерге делегей чемпио-
наттарына бистиң аныяк чаңгыс
чер-чурттуугларывыстың тиилел-
гелери болгаш өске-даа чедиш-
киннер. Российжи армияның

күчү-күжү болгаш гуманныг
чоруунга, бистиң чаңгыс чер-
чурттуувус, камгалап сайыды,
Россияның Маадыры Сергей
Кужугетович Шойгуга онза чор-
гаарланыр бис.

Сирияның девискээринге
ИГИЛ-диң террористери-биле
демиселге Россияның Шериг-
космос күштериниң демниг бол-
гаш дээштиг хөдөлишкенин-
биле бо чылдың төнчүзү биске
уттундурбас. Российжи шериг
бөлүктөрүнүн күжү араб чуртка
тайбың чуртталганы катап тур-
гузарынче амгы үеде угланган.

Ада-чуртка бараан болурун-
га, бодунун херзэнге бүгү бодун
бүрүнү-биле берген кайгамчык-
тыг кижилерниң бистен чарлып
чорутканы-биле бо чыл утун-
дурбазы хомуданчыг. Оларның
аразында Евгений Евтушенко,
Даниил Гранин, Георгий Гречко,
Илья Глазунов, Виталий Чуркин,
Алексей Баталов, Дмитрий Хво-
ростовский.

2018 чылда кышкы олимпий
оюннарынга российжи чыынды
команданы кирибес дээш, бо-
дап тыпкан чылдагааннар-биле
Бүгү делегейниң олимпийжи
комитетиниң хүлээп алган ужу-
утка чок шийтири-биле база
2017 чылдың төнчүзү сагышка
артып каар.

Нацияның чаңгыс демни,
чоннарың эптии, бодунун Ада-
чуртунга бүзүрели — сөөлгү он
чылдарда бистиң ниити кол
тиилелгелеривис. Олар биске
өгбелеривистен дамчып келген,
кончуг күштүг баштыңының
— Россияның Президентизи Вла-

димир Владимирович Путинниң
ачызында боттанган. Бо дээр-
ге пропагандисчи шуугаазын эвес,
бүгү делегей ниитилелиниң
хүлээп көргени, а кол-ла чүве,
российжилерниң деткимче-
биле боттанган херек кырында
чүүл-дүр.

Ынчангаш Владимир Вла-
димировичиниң чаа хуусаада
президент албан-дужаалын-
га кордакчы болур деп шийт-
пири төнүп турар чылда кол
болуушкун-дур.

Президентиге хамаарылга
Тывада онзагай болгай. Бис-
тинде ооң талалакчылары
хей, республикага ооң кичзэн-
гейин кижиге бүрүзү бедии-би-
ле үнелээр, чурттуң болгаш
ооң хамаатыларының амыр-
чаагай чоруу дээш кончуг
күженишкенин ажилдап тура-
рын билер.

Бистиң чаңгыс ада-чуртту-
ларывыстың эң хей кезии кол
чүлдү чиге билерлер — хөгжү-
дениң хей чылдар бурунгаар
үндезини болур, ооң-биле кады
кижилерге маңаа болгаш бо
дораан дузалыг шийтирлерни
чурттуң Президентизи хүлээп
ап турар. Өг-бүлөгө, иеге болгаш
чаш уругларга деткимчени көр-
гүзер талазы-биле Владимир
Владимировичиниң чаа иници-
ативазын Тывада дыка деткип
турар дээрзинге бүзүрээр мен.
Бичии уругларның 10 чылын
чуртта чарлаан. Ие капиталының
программазын узаткан. Баш-
тай төрүттүнген чаш уруг бир
чартык хар четкижеге чедир
ай санында 10 муң рубль ажыг

телевирни доктааткан. 2018
чылда төрүттүнер ийиги болгаш
үшкү уругларлыг өг-бүлелерге
ипотека чээлиниң тускай ме-
ханизмин ажыдар.

Бодамчалыг болгаш баш
бурунгаар көрдүнген талыгыр
базымнар чоннары камга-
лаар талазы-биле национал
идеяның дөзү, улуг чуртту
камгалап арттыларының бол-
гаш хөгжүдериниң стратегтиг
сорулганы-дыр. Чаа социал ин-
ициативалар чүгле демографтыг
өзүлдөгө салдарлыг эвес, бүгү
экономиктиг политиканы эде
көөрүн негээр, кижиге бүрүзүнүн
күзеп чоруур чүүлдеринче ону
угландыраар. А олар дээрке кижиге
бүрүзүнге билдингир бөдүүн
чүүлдер-дир: бодунун бажыны,
эки уруглар сады, идегелдиг
эмнелге, кончуг эки школа, чурт-
таксаар хоорайы, чоргаарланыр
чурту.

Хүндүлүг коллегалар!

Ындыг тодаргай болгаш
шупту кижилерге билдингир
программа Россияның шупту
регионнарына, бистиң төрзэн
Тыва-выска база, удуртурунун
прораммазы болур ужурулуг.
Президентиниң инициативазы
бистиң хей ажы-төлдүг, аныяк
республикавыстың манаашкын-
нарынга болгаш нарын айтырыг-
ларына дорт-ла дегени ол-дур.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бү-
дүрүлгө», «Аныяк өг-бүлөгө —
кыштаг», «Өг-бүлө бүрүзүнге
— чаңгыстан эвээш эвес дээди
эртемниг уруг», «Йнек — чем-
герикчи малым», «Социал
(Уланчызы 2-5-ки арынарда).

Тыва Республиканың Баштыңының Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) 2017 чылда республикага ажил-херектерниң байдалының болгаш иштики политика дугайында «2018 чылда девискээрниң сайзыралының стратегиязының старты. Тыва-2030» деп АЙЫТКАЛЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

хөмүр-даш», «Социал картофель» деп боттарының ужу-дузасы-биле чоннуу апарган төлевилелдерни боттандырып эгелеп турувуста, биске кол-ла чүүлдер чаңгыс чер-чурттугларывыстың хун бүрүде берге айтырыглары, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге дуза болгай.

Ол төлевилелдерниң херек кырында ажык-дузасы, оларның эргежок чугулазы чыл санында бадыткаттынып келген. Хөй сан-чурагайлар адап турбас мен, оларны чеже санаар. «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилел чүгле бирги чадазында ийи муң ажык-ажылчын олуттарны биске бергенин демдегледип каар-дыр мен. Агроолетпүр комплекзин организастаарының кластерлиг принципине үнөр арганы ол магадылаан. Эът кластерин тургусканы баштайгы түңнелдерни көргүзүп эгелзэн – тыва хойнуң эдидиниң чаагай амданын Соңгу чүк болгаш Сибирь регионнарының, Москва чоогунуң чурттакчылары биле берген. Хереглекчилерге 300 тонна эътти чүдүрүп чоруткан, чүгле чаңгыс бүдүрүлгө ай санында 25 тонна колбаса продуктуларын болгаш чиг фабрикактарны бүдүрүп турар. 2017 чылдың 9 айларында эътти болбаазырадыры, 2016 чылга деңизерге, ниитизи-биле 20,5 хууга көвүдзэн. Продукцияны бүдүрериниң ыңдыг төнчү хевиринден боттарының ажылының түңнелин бистиң малчыннарывыс көрүксеп турар.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин ачызында 208 тараачын-фермер ажил-агыйларны тургузуп, оларга 34 600 баш шээр малды болгаш 700 баш мыйыстыг бода малды дамчыдып бердивис. Төрүүр шээр малдан 14 109 чаш төлдү алган. Баштайгы кыш улуг харлыг болгаш, малды одарладыры нарын апарганы-биле аныяк малчыннарга дыка берге болган. Школячылар, бүдүрүлгелер, организациялар, волонтерлар – шупту дузалашкан. Аажок демниг болганывыс эки түңнелдерни берген. Ол төлевилелдин ужу-утказы бедип турар. Оң киржикчилери болуксаан кижилерниң саны чыл санында чижеглеп өйлээнинден оранчок хөй апарган. Төлевилелдин киржикчилериниң назы-харыга негелдени 30 хардан өрүлөдип, оон улуг, 45-50 харлыг кижилерни төлевилелге кириштирерин саналдаан дилеглер көдээ черлерге чоннуң элзэн хөй хуралдарының мурнундан кирген. Ол айтырыгны чазакка сайгарып чугаалажып, боттарывыстың арга-шинэзисти көөр бис.

Силерниң-биле эки медээни үлежиксидим – Стратегтиг инициативалар агентилелиниң чарлааны Россияның регионнарының эң эки практиктериниң болгаш инициативаларының мөөрейинге «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилел чедишкинниг кирип турар. Мөөрейге кириген 500 чагыгларның аразындан Стратегтиг инициативалар агентилелиниң эксперттери 89 практиктерни төнчү ши-

лигелерге кириштирери-биле шилип алган. «Көдээ ажил-агыйның сайзыралы болгаш көдээге бизнести сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары» номинацияга түңнел чадаже үнөр дээш, 9 регион-биле демисежир бис. Түңнел чадаже кирер 3 төлевилелдерниң аразында артып каар боор бис деп дыка идегеп турар мен.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелче катап эглип кээп көрейин, ону боттандырып эгелзэни «чуга черлерни» илередип, профессионал зоотехниктиг секторну дүрген шимчээринче албадапкан. Рыноктуг экономиканың чиик эвес байдалдарында сандарай берген мал эмнелгези болгаш уксаажыдылга ажилдары база катап херек апарган. Олар «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилел-биле холбаштыр хууда мал ажил-агыйның бүдүрүлгелери-биле ажилдап өөренип, дээштиг кады ажилдажылганы тургузуп, боттарының ачы-дузасын чедингир болгаш шынарлыг көргүзөр болза эки.

Инициативалы дээш Барыын-Хемчик кожуунга өөрүп четтиргенимни илередиксээр-дир мен, аңаа бо чылын «Племсервис» деп чаа бүдүрүлгени тургускан. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин киржикчилериниң ажил-агыйларында төрүүр хойларны тарып боозадыр ажилды доктаамал чорударын ол бүдүрүлгө эгелзэн. Бо эгелзешкинге боттарының төлептиг үлүүн көдээ ажил-агый адырының эртемденнери база кириер боор деп санап турар мен. Малдың продуктулуун бедидери, планныг уксаажыдылга ажылы – аныяк тараачын-фермер ажил-агыйларның ажылының дээштиин хандыраарының, бүдүрүкчүлүүн улгаттыраарының эргежок чугула негелдези.

Ол чүгле көдээ ажил-агый специализациязын эвес, төлевилелге хаара туттунган өске-даа хөй ведомстволарга база хамааржыр. Бистиң хүндүлүг хоочунувус Чимит-Доржу Байырович Ондар малчыннарның турлагларын энергия-биле хандыраарының айтырыын доктаамал көдүрүп турарын кижиге магадап ханмас. «Хүннүг өг» деп төлевилелди шагда эгелеп турган бис, ынчалза-даа ынчангы үениң байдалдарында ол чедишкин чок болган. Көшкүн ажил-агыйларны автономнуг электроэнергия-биле хандыраарының бир таарымчалыг хевирин ажилдап кылырынга шөлчүгеш боор ужурулуг «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилел бөгүн бисте бар. Аңаа сонунгалдыг кижилер, эртемниң чаа чедишкиннери бар. «Хүннүг өг» деп төлевилел бодунуң ажыктыын көргүзөр арга амгы үеде бар деп санап турар мен.

Төлевилел аргазы ниитилелге ажыктыг чүүлдерге чоннуң инициативазын болгаш хууда бизнести хаара тудуп шыдаар. 2017 чылда ыңдыг чижектер бисте бар болган, оларның дугайында чугаалап берейн. Аныяк эртемден, инженер Григорий Моңгуш «Хүнге бүзүре»

деп бодунуң төлевилелин ажилдап кылгаш, «Тываның командазы-2030» деп аныяктар шуулганынга ону камгалап алгаш, хүн панели болгаш дизель-генератордан электростанцияны чогаадып кылгаш, тус чер администрациязының дузасы-биле «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдин Каа-Хем кожуунда киржикчилериниң турлагларына тургускан. Бодунуң социал бизнестин аныяк эртемден улам-на хөгжүдөр сорулгалыг.

Кызыл кожуунда база бир аныяк сайгарлыкчы Сылдыс Ондар «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилел-биле холбаштыр бодунуң бизнестин сайзырадыр арганы тып алган. Республиканың чазаның грантызы-биле садып алганы кудук казар техниказы-биле төлевилелдин киржикчилериниң кыштагына кудуктарны чиигелдегил өртекке хап берип, мал ажил-агыйларын суг-биле хандыраарының берге айтырыын шийтирлеп, а оң өртек чиигелдезин күрүнөден деткимче акшазы-биле дуглап ап турар. Оң кудук казар талазы-биле ачы-дузасы өске-даа ажил-агыйларга болгаш хамааттыларга херек болган.

Көдээде база бир чидиг айтырыг – малчыннарның уругларының өөредилгези. Ону күрүнө деңнелинде шийтирлеп турар бис. Федералдыг чазактың деткимчези-биле Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал суурда школа-интернаттың тудуу бо чылын доостур. Россияның чазаның Курлавыр фондундан үндүрүп берген акша-биле эрги школаның орунунга чүгле чаа школа тудар эвес, малчыннарның уругларының таарымчалыг байдалга өөренирин болгаш чурттаарын хандыраар бис. Өөредилге яамызы өөредилгени бедик деңнелге чорудуп, школячыларның профессионал ориентациязын чорударында херек байдалды аңаа тургузар, оң иштинде малчынның ажылын шилип алырынга.

Боттарының ужу-дузасын бадыткап шыдаан «Социал картофель», «Социал хөмүр-даш», «Инек – чегерикчи малым» деп бистиң өске төлевилелдеривистиң ниитичүүлү – хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге тодаргай дузаны чедирип келгени. Чүгле аңаа-ла дузалап турар эвес, а өг-бүлениң кижигүннери боттары ажилдааштың, ажык-дүжүүн көөр дузаны чедирип турар.

Хүндүлүг коллегалар! «Социал хөмүр-даш» деп төлевилелдин киржикчилериниң санын 2018 чылда көвүдөдир бис. Оң мурнунда 2 тонна хөмүр-дашты чүгле көдээде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер халаска ап турган болза, дараазында чылда хоорайда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер база ап болур апаар. Адресстиг социал дуза чедирериниң принципин сагып, оң киржикчилерин шилип алыр. Амгы үениң информация системаларын ажыглап, ол шилилгени кылып болурун практика көргүскен. Социал дузаны алыр өг-бүлелерниң чаңгыс аай электроннуг даңзызын тургузары – шупту социал албан черлериниң бөгүнгү №1 сорулгазы.

Ыңдыг электроннуг курлавырны тургузары волонтерларга, ол ышкаш орулгазы эвээш-даа болза, амыдыралдың берге байдалына таварышкан чаңгыс чер-чурттугларында дузалап, инвалидтерни ажил-биле хандырып, уругларның сайзыралына ажыктыг хемчеглерни организастап, ачы-дуза бизнестинге ажилдап шыдаар дидим сайгарлыкчыларга болгаш организацияларга база эки деткимче.

Социал дузаны болгаш деткимчени алыр кижилерниң чаңгыс аай электроннуг даңзызын 2018 чылдың баштайгы чартында тургузарын, ол ышкаш волонтержу чорукту болгаш социал угланышкынның бизнестин организастаарында дузааргак кижилерни хаара тударының аргаларын саналдаарын бодумнуң ора-лакчым Шолбан Ховалыгович Хопуяга дагып тур мен.

Бо чылдың түңнелдериниң дугайында чугаалап тура, шуптувус демнежип, со-

циал болгаш политиктиг турум чо камгалап арттырып шыдаанын демдегледип каары чугула. Эконом хөгжүлдениң чамдык көргүзүлгө элзэн чедишкинниг болган бис.

Бистиң малчыннарывыс он дургузунда хөй-өшкүнүң баш сүргүлчү көвүдөдип келгеннер. Лион чартык баш санныг шээр ма болурунче идегелдиг чоокшулап бис. Чылгы малдың баш саны база д көвүдөп турар. Келир чылын «Тыва» деп төлевилелди боттандырып ктер бис, ооң-биле холбаштыр уксаалыг аъттарның даңзызын тур эгелзэн, амгы үеде чоруп турар тиктиг шинчилелдерниң түңнелдер үндөзилеп, тыва уксаалыг аъттарны саалыг бөлүүн тургузар болгаш шың экижидер талазы-биле арга-сүмөл ажилдап кылыр.

Иви ажил-агыйын деткирин гаш сайзырадыры уламчылаар. Ивижилерниң хөй санныг дилегл езугаар «Аныяк өг-бүлөгө – кыш» төлевилелдин иви ажил-агый таарыштыр ажилдап кылган хөй республиканың Көдээ ажил-агый азы келир чылын боттандырып эгел Ооң ады «Ивижиң өг-бүлөзинге херексел». Төлевилелдин киржикчи 17 өг-бүлө амгы үениң чылыг майгырын, спутник телефоннарын, энергия-хандыраар дериг-херекселдерни бол бооларны алыр. Ол дээрге ивижи ажылынга эргежок чугула чүүлдер. Төлевилел комплекстиг хевирлиг, ын гаш ынаар ивижилерниң уруглары өөредилгезиниң, кадыкшылын экижи ивижилерниң чиигелдегил үндөзи дыштанылгазының болгаш медицина дузасы алырының айтырыглары кире. Ивиниң баш санын чылдың-на хууга көвүдөдир деп хүлээлгези-би төлевилелге киригелзип ивижилер гадылаар ужурулуг.

База бир перспективтиг угланыы кын – сыын ажил-агыйын сайзырадыры. Сыынның баш санын көвүдөд оларның продуктулуун улгаттыраар бөгүн чедип ап шыдаан бис. Амгы үе коданда 700 ажык сыын бар, олар т черниң агаар-бойдузунга тааржып, кү шыдалдыг апарганнар. Олардан алг продукцияның хемчээли үш чыл дур зунда үш катап көвүдзэн.

Куруг черге тургустунган ажы агый туристичи адырның хөгжүлдөзүн чөлөнгийи апарганының хөй эв чижектериниң бирээзи ол-дур. Бо чылда 10 айларының дургузунда милли рубль хемчээлдиг туристичи ачы-дузан чедирген. Ажил-агыйже болгаш турист комплексче чаа орукту туткан.

Чаңгыс сөс-биле, кадыкшылганы улуг комплекзиниң деңнелинге чеди инвестицияларны шигээдип алырыны байдалдарын тургускан бис. Быжыгы олар сыын ажил-агыйының бурунгаа хөгжүүрүнүң сорулгалары бар.

Күрүнө-хууда кады ажилдажылганы аңгы-аңгы хевирлерин экономика яамыга тодаргай төлевилелдерге таарышты өөренип көөр болгаш ажилдап кылы ужурулуг. Чижээлзэрге, чедери берге ырак черлерде сарлык ажил-агыйлары биле кады ажилдаарының байдалдарына деңизерге, ол-ла сыын ажил-агыйына инвестициялар кириериниң байдалдары элзэн таарымчалыг. Косметиканың «Натура Сибирика» деп улуг фирма-биле кады ажилдаарының харылзааларын олар тургузуп-даа алган болза.

Республикаже кирип келген инвесторларны болгаш бараан бүдүрүкчүлерин энергия чедишпезиниң, транспорт логистиказының болгаш маркетингиниң сайзырааанының айтырыгларында дуза чок арттырбас.

Даштыкы рынокка боттарывыстың быжыг секторувусту чаалап алырында тус черниң малының уксаазының он-загай шынарларын ажыглаар дээш.

ал ажылының чаңчыл болган шупту ланышкыннарын моон-даа соңгаар ктир болгаш сайзырадыр ужурлуг бис. Ооң үндезини бар — уксаалыг мал болгаш тыва уксааның хойларының, кулериниң, сарлыктарының болгаш кулериниң продукциязын бистиң кожа-ларывыс дыка сонугарга турар. Ындыг болур-даа ужурлуг. Бистиң экологтугарыг продукциявыс россияйи ниити рынокка бадунуң хергелелин албан тып алыр.

Хүндүлүг коллегалар! Бистиң рес-публикавыстың сөөлгү чылдарда экономикактиг хөгжүлдезинде үлетпүр бүдүрүлгезиниң бурунгаар өзүлдези болду. Даг-тывыш үлетпүр Тываның хөгжүлдезиниң база бир шимчедикчизи болу берген. Баш бурунгаар санаашкын-дар-биле алырга, 2017 чылда үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 22,4 хууга арткан. Ажыктыг казымалдарны казып чыгарууларын көвүдеткени-биле ол холбаа-чыг. Кол үлүгнү тыва хөмүржүлөр кирип турар. «Межегейуголь» компания 800 тонна хөмүр-даш казып алырының деңнелинче үнген, ол дээрге үш чыл бурунгаар көргүзүлгөргө деңнээрге, он каттап хей-дүр. Төлептиг чедишкыннер-тиг, бедик технологиялыг бо шахта ам-даа туттунуп, хөгжүп турар. 2018 чылда бир миллион тонна хөмүр-даш казып алырының дугайында компанияның удур-тулгазы бөгүн чарлаан.

Бо чылдың тос айларында, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, кара алдыны 20 хуу хей казып алган.

Бүгү Россияның хөмүр-дажының 83 хууун Сибирь федералдыг округта казып турар. Бо адырда Тыва ындыг эки темпи-лер-биле көдүрлүп ораы биске өөрүнчү-дүр. Регионнар болгаш чурттар аразының улуг төлевилелдеринге хаара туттунары бистиң республикавыстың экономикактиг хөгжүлдезинге доктарлыг, чуртталганың өлөптүг байддалдарын тургузар талазы-биле бистиң аргаларывысты, ажил чок олгаш ядыы чоруктан адырлырын кы-ыгаарлап турар шаптыктыг байдалдан ериниң база бир аргазы ол-дур.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Чурттуң хөгжүлдезиниң чөөн талакы ланышкынының дугайында Владимир Владимирович Путинниң инициативазын ткип турар бис. Сибирьниң девискээр-ринге — боттарының байлак күш-далын ажылгаар арга-дыр. Кыдат Улус-спубликаның «Чаңгыс одуруг — чаңгыс ук» деп улуг төлевилели евразия мнежилгезин шынарлыг болгаш бүгү палыг хөгжүдеринге үндезин боор-ссия, Моол болгаш Кыдатты харыл-штырар оруктар, транспорттун улуг фраструктуразының тудуунуң дуга-нда чугаа чоруп турар, а оруктар дээр-ге экономикактиг өзүлдениң үндезинериниң дезини болгай.

Ташкентте 2016 чылда меморан-га лидерлер ат салып турда, ол айында чогумчалыг инициативаны алаан турган. Оларның аразында Төп, ту болгаш Барыын чүктөр угланыш-ыныг демир-орук тудуу кирген. Ол шээржилгеже 30 ажыг төлевилел-ген. Төп демир-оруктан Кяхта болгаш н-Баторну таварты Пекинче демир-кту бир дугаар ээлчегде модернизас-ры көрдүнгени бөгүн билдингир.

Соңгу чүк демир-орук оруу биске ке-иг, идегелдиг болгаш чугула болуп-эр. Чөөн чүктүң экономикактиг шуулга-га Моолдун Президентизи хүндүлүг-тулга-биле ол орук төлевилелиниң йында дугуржуп, чугаалажып алыр-лыг болдум. Соңгу чүк оруу Моолдун-ын болгаш Соңгу чүк оруктарының-ген сайзыралына улуг уjur-ду-ыг. А Тывага демир-орук транзиди-нун үлетпүр сайзырадырынга ажык-Ниитизи-биле алырга, евразийжи-вилелдер бистиң республикавыска-спортка хамаарыштыр бергелерни-пэртер органы берип, АТР чурттары-Россияның аразына кыска оруктун-азы" болу бээр.

он ыңай Кызыл — Хандагайты — 100 — Урумчи аразына автомашина-н ажыдарының дугайында база-дун Баштыңы Баттулга-биле чугаа-ывыс. Бистиң санаанывыс-биле рос-и тала улуг хемчеглерни чоруткан.

Чижээлээрге, федералдыг авто-орукту чурттар аразының Хандагайты — Бор-шоо эрттирилге пунктузунче угландыр-өскерткен. Моолдарның талазындан амгы-үеде боттарының девискээринге автома-шиналар оруун модернизастаары чугула. **“Боршоо” эрттирилге пунктузунга мас-штабтыг модернизация кылыры база оларның планынче кирип турар. 2018 чылда чурттар аразының авто-орук кылыр төлевилелдин боттаны бээр аргазы бар.**

Кызылдың аэропортунуң чаартыл-галары дээн ышкаш харылзааларның сайзыралының дугайында чугаалабайн-барып шыдаас мен. Моолдун удуртук-чулары Кызыл — Улан-Батор аразына-рейстер ажыдарына чөпшээрешкен. Мос-кваше болгаш Пекинче база Сибирьниң-улуг хоорайларынче дорт уjur-рейстер-дугайында улуг авиакомпаниялар-биле-дугуржулганы кылып алган бис. 2018 чыл-да республиканың орук-транспорт яамызы-төп аэропорттун чурттар аразының сектор-ун ажыдарың чедип алган турар ужурлуг. Чүгле ынчан аэропорттун реконструкция-зы доостур. **2018 чылда республиканың транспорт ведомствозунуң база Эконо-мика яамызының удуртулгазына ол-ажылдар шыңгыш шенелде болур. Сал-ган сорулгазын кайы хире кылып шы-дапканындан, оларның ажил-ижиниң үре-түннелиниң үнелели хамааржыр.** Ол ажил Чазак Даргазының оралакчызы Александр Владимирович Брокерттиң харысалгазында.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Он чыл иштинде орук болгаш транспортка-хамаарыштыр кызымаккай чорудуп-келген төлевилелдеривис ам-на боттаныр-дээрзинге идегелим улуг.

Транспорт инфраструктуразын хөг-жүдөр талазы-биле моон соңгааргы шуп-ту ажилдарны төлевилел башкарылгазы-биле чорудар. Кожаларывыс Красноярск крайның болгаш Хакас республиканың-удуртукчулары, кожаларывыс-биле-сырый харылзаавыска дыка чоргаарла-ныр мен. Бо чоокку хүннерде “Енисей-Меридианның” баштайгы хемчээ болур. Красноярск хоорайның аэропортунга-Хаб ажыттынар, чаа бренд болбушаан, республиканың чурттакчыларына база-дыка ажыктыг болур, Россияның болгаш-делегейниң өске-даа чурттарыңче оларга-орук ажыттынар.

Саян-Шушенск ГЭС-тен Тываны-та-варты кожавыс күрүнелерге энергетика-шугумун тургузарының төлевилели бо ин-фраструктурада база барын немеп каайн, ооң дугайында федералдыг четки компа-ниязы дыңнаткан болгай. Бо чүүл бистер-ге чүгле энергия хандырылганың тала-зы-биле айыыл чок чоруктун айтырын-звес, а экономикактиг орулгалыг чоруктун-айтыры. Чижээлээрге, электри энергия-зын Тываны таварыштыр дамчыдарындан-орулганы бистиңге арттырып каарына-федералдыг четки компаниязы белен. Ол-дээрге чурттакчы чонга болгаш бизнеске-электри тарифтерин эвээжедириниң-аргалары-дыр. Ындыг чиигелделерни-“Русгидро”, бистиң кожавыс Хакасияга-дег, Тывага бээр дээш үр тутчуп келгени-висти эки билер силер — ГЭС-ти суг-биле-хандырып турар суг шыгжамыры бистиң-девискээриности чыдар болгай. Энергия-дамчыдар инфраструктура бистиңге-тыптып келири дугуржуушкуннарны-болгаш чөпшээржилгелерни чедип-алырының боттун үндезини-дир.

Хүндүлүг коллегалар! Владимир Владимирович Путинниң деткимчези-биле транспорттунг изоляциядан бол-гаш энергетиканың чедимче чогуна-га хамаарыштыр күженишкынниг кады-демнежилгевис көскү үре-түннелдиг-болуп турар. Евразийжи демнежилгениң-бистиң республикавыска сонуггалы-бир каттап өзүп келген. Чүгле бо чылын-тос даштыкы делегацияны Тыва хүлээп-алган. Кыдаттың Россияда бүрүн эргелиг-база онза байдалдар талазы-биле элчи-ни, Моолдун даштыкы херектер яамызын-дан болгаш Индияның элчин черинден-делегациялар бисти кээп көргөн. Кыдат-Улус Республиканың Чазанга Моолдун-Президентизи-биле ужуражылга болган.

Бистиң регионга оларның сонуггалын-Республиканың экономикактиг өзүлдезинге

болгаш чидиг айтырыгларын шиитпир-лээринге ажылгаар ужурлуг бис. Чүгле-автомашиналар аргыжылгазының болгаш-авиарейстерниң ачызында 1500 хире-ажылчын олуттар биске ажыттынар-база республиканың бюджетинге 2 млрд-чедир рубль кирип эгелээр. Демир орук-төлевилелин боттандырып эгелээр-би-ле чурттакчы чон ажылга ийи каттап хей-хаара туттунар.

Ооң-биле чергелештир улуг төлеви-лелдер дугайында чугаалап тура, иш-тики орук тудуунуң сайзыралының дуга-йында утпас ужурлуг бис. Ол орук тудуу-республиканың чурттакчыларын ажылга-хаара тудар улуг органы берип болур. Республиканың иштинде орук тудуунуң-шак ындыг төлевилелдерин дүргени-биле-боттандырып эгелээр.

Ак-Довурактан Абазага чедир шынар-лыг оруктук болур болзувусса, Тываның-барыын талазына сайзыралды бээр. Хо-муданчыг чүүл, бөгүн ол авто-орук багай-байдалда болганындан аңаа пассажирлер-сөөртүрү хорулуг. Көвүрүлгөргө озал-ондак-тыг байдалда. Оларның дөртүңге дарый-септелге негеттинип турар. Хакасияның-удуртукчуу Виктор Михайлович Зимин-биле ол оруктун сайзыралының дугайында-чоокта чаа чугаалаштывыс. Нефть продук-туларын сөөртүп турар хакас сайгарлык-чылар ол орукту сонугарга турар. Ол эптиг-байдалды ажылгаар ужурлуг бис. Бистиң-сайгарлыкчыларывыстың база сонугар-галын барымдаалавышаан, ол оруктун-капиталдыг септелгезиниң төлевилелин-чогаадып тургузарывыс чугула. Орук-транспорт яамызы 2018 чылда оруктарның-төлевилелдерин кылып, инвестицияларны-тодарадып, тудуун эгелээр ужурлуг.

М-54 федералдыг орук Кызыл — Чадаана — Хандагайты талазынче углан-дырганы акша-хөрөңгиге камналгалыг-болган. **Ооң-биле холбаштыр Мөңгүн-Тайга кожуун таварыштыр Алтай Рес-публиканың Кош-Агач суурунче дорт-орукту ажыдып болур аргазы бар.** Орукчулар төлевилел айтырыглары-биле-ажылдап, ол оруктун өртек-үнезин, орук-тудуунга херек акша-хөрөңгини санап-турар. Ында орук тудуунга нарын байдал-ды тургузуп турар черлер бар. Ынчалза-даа биске ол угже орук кылыры ажыктыг-болгаш орулгалыг болур. Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарның болгаш бүгү барыын-таланың чурттакчыларына ажыктыг орук. Ол орук делегей чергелиг «Ташанта» пун-ктузунче, кол-ла чүве кожаларывыс Алтай-Республикаже болгаш Новосибирск об-лазынче база Алтай крайже үнер органы-бээр. Ол угланышкын-биле чоруурга, 300 хире км харын-даа оон көвей орук-кызырлы бээр. Ынчангаш ол төлевилелди-боттандыраы республиканың чурттак-чыларына ажыктыг. Оон аңгыда ол чер-лерге орук тудуу Бай-Тайга талазындан-Мөңгүн-Тайганы электрижидер органы-тургузуп турар. Абазаже орук Мөңгүн-Тайга таварты Алтай Республикаже баар-оруктун ажыктыг талаларын барымдаа-лааш, 2018 чылдың чугула ажилдарының-аразынче кириген. **Чеди-Хөл кожуунуң Хөлчүк суурун таварты Өвүр кожуунуң Чаа-Суурже чөөн Таңды-Уула таварты-автоорукту тудар арга бар деп Орук-транспорт яамызы санап турар.** Ол орук-ту тудуларга, республиканың төп район-нарынче орук ийи каттап кызырлы бээр. Ынчанмайн канчаар, чурттакчыларга ол-кончуг ажыктыг, орулгалыг, ынчалза-даа-орук ажилдакчыларына берге ажилдыг-маршрут. Ол төлевилелге хей акша-көпеек-негеттинип турар. Акша-көпеекти болгаш-кылыр үени тодарадып, өөренип көөр бис.

Ырак суурларда нарын байдалда чурт-тап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыска-чоргаарланыр бис. Ынчангаш оларга эки-байддалдарны тургузар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Экономикактиг ажыктыг төлевилелдерни чугаалап тура, эмин эрттирбес ужурлуг бис. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың-амгы үеде чидиг айтырыгларын өөренип-көрүп, боттук үнелеп көөрүвүс чугу-ла. Ниитилелдин чаагай чоруунуң бир-көргүзүкчүзү база бир сагыш салып-турар айтырывыс дээрге чонунуң акша-шалыңы, ай санында орулгалары. Хо-муданчыг чүүл, республиканың чурттакчы-чонунуң ортумак орулгазының эвээжеп

турары. Ол бүгүнү билип, санап көрүп-турар бис. Ооң чылдагаваны бистиң-боттарывыстың бир янзы болганывыста. Республикада акша-шадың 2,7 хуу өзүп-турда, ол-ла тос айда боттук орулгалар-4,2 хуу эвээжеп турар. Чурттакчы чонунуң-ажылдап турар кезээнге аар социал-байдал база салдарлыг болуп турар. Өлүп хораар чорук эвээжеп, чаш уруглар-төрүттүнери көвүдөп, чыл санында чурт-такчы чонунуң саны 3 муң ажыг кижине-жи-п турар. Аңаа чоргаарланыр бис. Чурт-такчы чонунуң ындыг дүрген өзүп турарын-барымдаалап, акша-шалыңы көдүрер-талазы-биле хемчеглерни алыр болгаш-экономикактиг өзүлдени күштөлдирер-ужурлуг бис.

Эң берге байдалда хей ажы-төлдүг-өг-бүлөлөр. Ынчангаш социал төлеви-лелдеривисти хей ажы-төлдүг өг-бү-лелерге угланыр кылдыр кылып-турар бис. Немелде хемчеглерни хүлээп-алыры чугула деп санаар мен. Ооң-иштинде хүн бүрүде бирги хергелелдин-барааннарының өртектерин хөлүн эрттир-өстүрбес ужурлуг бис. **Тарифтер алба-ны биле Улусчу фронтуну эвилелдеп-алгаш, садыг-саарылгага хыналда-ны кылырын Экономика яамызынга-дагып тур мен.** Ай санында өртектер-мониторингизи ниитилелдин контро-люнга турар ужурлуг. Республиканың-девискээринге ажык-чарлыг өртектерлиг-садыг-саарылга рейтингиниң организас-таар ужурлуг. Амгы үеде ниитилелдин-калбаа-биле ажылдап турары — интер-нет четкилерин ажылгаар херек. Ындыг-хыналданы кылырына амгы үениң-технологиялары ажыктыг. Чижээлээрге, **“Мой Кызыл”** ышкаш хей киржикчилиг-капсырылгага чүгле карта ачы-дуза че-дирилгелери звес, а өртектер болгаш-ачы-дуза чедирилгезиниң рейтингини-чорудар арга турар ужурлуг.

Шакындыг улусчу рейтингилер медици-на болгаш өөредилге албан черлериниң,-пассажирлер сөөртүлгезиниң, чурттаар-оран-сава берикчилериниң, амгы үениң-электроннуг ачы-дуза чедирилгелеринге-хамаарышкан болур ужурлуг.

Улусчу фронт болгаш Хей-ниити-палатазының ажылчын бөлүктериниң-ролю хей каттап өзүп турар. Чижээлээр-ге, бок чыырына болгаш ону узуткаарына-контрольду олар организастап турар. Ол-айтырыгы төнүп турар экология чылы-улам чидиглендирген. Чуртталга-ком-мунал ажил-агыяның ажил-чорудул-газында өскерлишкыннерге дүүштүр-келир чылын инвестициялыг кады ажил-дажылга болгаш регионалдыг операторну-тодарадыр ажилдарны организастап-турар. Ол нарын ажил базым бүрүзүнде-бодамчалыг, хынамчалыг болурун негээр. Бокту аштаан, үндүр сөөрткени дээш, тарифтерни экономиканың байдалын-көрүп тургаш, тодарадыр ужурлуг. Тус-черлерниң администрациялары-биле-болгаш чуртталга-коммуналдыг ажил-агыя-биле ол ажилды чорударын Туду-болгаш Бойдус камгалалының яамы-рына дагып каан. Республиканың бок-төгөр черлериниң схеманың эксперттиг-түннелдерин бээрин Улусчу фронтунуң-регионалдыг килдизинден диледим.

Оон ыңай база бир дарый шиитпирлээр-ужурлуг айтырывыс бар. Ол дээр-ге найысылалдың кышкы үеде агаарының-хирленип турары-дыр. **Кызылдың кара-ыжындан хөңнүвүс калган.** Ол дээр-ге түр кадануң таарымча чок байдалы-звес, а кызылчыларның улуг айыыл-да чурттап турары-дыр. Бир звес-аарыглар талазы-биле алыр болза, бир-дугаар черде тынар органнар аарыглары-(26 хуу), а хоралыг ыжык аарыгларының-аразында өкпе рагы сөөлгү 5 чылда 50 хуу-өскөн. 2012-2016 чылдарга чедир тыныш-органнарының талазы-биле аарыглар-10,1 хуу чедир өскөн. Муң кижиниң барык-300-ү аарып турар.

Кызыл хоорайның ыжын чавырылды-рары-биле эки технологтуг шиитпирлерни-хүлээп, бюджеттен инвестициялыг кады-акшаландырышкынның аргаларын ди-лээр даалганы Экономика болгаш Саң-хөө яамыларына берип тур мен. Бирээде, чүгле республиканың чурттакчыларының-аразына звес, а Россияның өске-даа-регионнарының аразына аңаа хамаа-

рыштыр мөөрейни чарлаары чугула. Ийде, чер бажынарның элеринге брикет хөмүр-дашты одаарыга азы печканың ыжын эвээжедири-биле тускай дериг-херекселди салырынга сонугалдыг болур хемчеглерни кыска хуусааның иштинде ажилдап кылырын Кызыл хоорай чагыргазыга дагып тур мен. Ышка хамаарыштыр берге айтырывысты ол бүгү үзе шиитпирлөөс болбайн канчаар, Кызыл хоорайга тускай архитектуралыг, төп одалгалыг, чаагайжыды туттунган бажынар херек-тир ийин.

Найысылалдың чидиг айтырыгларының бирээзи хоорайда пассажирлер аргыжылгазы. Ол адырда багай чурум болгаш шынар чок ачы-дуза чедирилгезинин дугайында айтырыглар мээң кулаамга дыңналып кээп турар. Эрге-чагыргага ол байдал шагда-ла билдингир деп ажы-биле миннип тур мен. Мурнуку чылдарда хоорай иштинде оруктарның чаагайжыдылганын кичээнгейни салып турган бис. Чүгө найысылалдың оруктарын чаартырынга 633 млн рубль үнген. Ол оруктарның байдалы канчаар өскерли бергенин кижилер бүрүзү көрүп турар. "Ангарский бульвары" калбаа-биле эде кылганын чон билдир. Ам пассажирлер сөөртүр транспорт, чоннуң хоорай иштинге аргыжылгазының инфраструктурасының айтырыгларын шиитпирлээри чугула. Найысылалдың депутаттарының болгаш хоорай чагыргазының 2018 чылды Кызыл хоорайга пассажирлер аргыжылгазының чылы кылдыр чарлааны, орай-даа болза, шын шиитпир деп деткир апаар. Ол талазы-биле боттуг ажилды чорудар үе шагда-ла келген.

Бо чылын найысылалдың чагыргазы республиканың чазандыг деткимчези-биле лизинг чээлизи-биле пассажирлер сөөртүр 20 ПА3 автобусту садып алган. Пассажирлер аргыштыр муниципалдыг транспортту көвүдөдир дээн чүткүлүн деткээ бис. Ынчалза-даа ол чидиг айтырыгны шиитпирлээринге комплекстиг ажилдар негетинип турар.

Хоорай чагыргазының 2018 чылда бир дугаар болгаш чугула шиитпирлээр айтырыгы нормативтиг документи-биле пакедин хевирлээр деп санап турар мен: 2020 чылга чедир пассажирлер аргыжылгазын сайзырадыр муниципалдыг программалар, орук шимчээшкенин айыл чок чоруунуң болгаш аргыжылга маршруттарының схемасы. Ол бүгү документи-биле хөй-ниити-биле таныштырар. Хөй-ниитиниң сайгарылгазын болгаш депутаттарның бадылаашкынын алган турар уjurлуг. Автобустарга, доктаамаларга, буклеттерге, электроннуг капсырылгаларга аргыжылга маршрутунуң картасының турары чугула. Чурттакчы чонга ол бүгү көскү, билдингир болур уjurлуг. Амгы үениң чуратайлыг технологиялары чокка ол бүгүнү кылыры болдунмас. Сөөртүкчүлерниң ажылын база пассажирлерниң айыл чок чоруун, чаа үениң технологиязы-биле хынап болур. Пассажирлер сөөртүкчүлери ГЛО-НАСС деп чаңгыс диспетчерлиг болур.

Бо чылын найысылалдың эрге-чагыргазы пассажирлер аргыштырылганын организастаар кол бааза кылдыр «Кызылгортранс» муниципалдыг бүдүрүлгени тургузарының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол шиитпир, чугаажок, чөптүг болгай, ынчалза-даа ооң ажылының кол-кол чүүлдери үениң негелделеринге дүгжүр уjurлуг. Күрүнө-хуу эштежилге күрүнениң эрге-ажыктарының болгаш хууда эгелээшкенин аразында быжыг турушту сагырынга элээн дээштир арга дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ол бүдүрүлгө, бир талазында, хууда аргыштырыкчыларга транспорт хандырылганының бүрүн эгелиг төлээлери болур арганы бээр, а өске талазында – сайгарлыкчылар керээз езугаар негелделерни ыяап-ла күүседириниң эргежок чугулазын медресе билер уjurлуг.

Чурттакчыларның кол негелделери – хоорай маршруттарының доктаамал халдып аргыжары болгаш «Газельдерни» ишкир автобустар-биле солугуру. Ол негелделерге ыяап-ла харылаар уjurлуг бис. Орук-транспорт комплекзиниң яамы-

зынга мэрия-биле кады муниципалдыг автотаркы чаартыры-биле, «орук картазын» ажилдап кылырын болгаш боттарының «Газельдерин» автобустарга солугурунга белең хууда аргыштырыкчыларга күрүнө деткимчезин көргүзериниң дээштиг механизмин сүмелээрин дагып тур мен.

Бодувустуң талавыстан транспорт талазы-биле хууда эгелээшкенин деткиринге белең болгаш оларны деткип, ооң-биле чергелештир ак сеткилдиг эвес аргыштырыкчылар-биле демисежил турар бис. Чүгө дизе чугаа чүгө аргыштырылганың таарымчалыг болурун дугайында эвес, а чүнүң-даа мурнунда кижилерниң айыл чок чоруунуң дугайында чоруп турар болгай. Хайгаарал чок чорук янзы-бүрү эрге-хоойлу хажыдышкынына таарымчалыг байдалдарны тургузар. Чижеглээр болза, долдур улус сыңарган маршрут карман үжээр ооржугарга таарымчалыг чер болур. Бо чылдың 10 айының дүргүзүндө оор чоруктар 10 хуу өскөн, ооң иштинде солталыг телефоннар оорлааны – барык 40 хуу. Бо хүнде кем-херек үүлгедиглериниң кол кезин хууда эт-хөреңги оорлаанынга хамааржыр. Ынчангаш хөй-ниити транспортунга корум-чурумну тургузары хөй-хөй айтырыгларны шиитпирлеп турар болгаш, аңаа онза кичээнгей негетинер.

Шупту транспорт аймаан, ылаңгыя пассажирлер аргыштырып турар транспорттары хынаар эгелиг Транспорт инспекциясының болгаш ОШАЧКИ-ниң ажылында кичээнгейни угландырыскап тур мен. Силерниң катап-катап чорудуп турар хыналда хемчеглериниң дээшти хөй-ниитиниң айыл чок байдалына дорт хамааржыр.

Транспорт комплекзинде көвей санның чаартылгалары кириген: спутник навигациялары, электроннуг контроль, интеллектуалдыг доктаам черлери. Сайзыраңгай технологияларны ажылга тургаш, хоойлу-дүрүм хажыдышкынына моондактарны тургузары чугула. Ол талазы-биле ам-даа ажилдаар херек, хууда инвестицияларны хаара тударының механизминерин дилеп тывар, тускай сорулгалыг программаларны ажилдап кылыр.

База бир хөй-ниитини дүвүредип турар нарын айтырыг – муниципалитеттер аразында болгаш регионнар аразында пассажирлер аргыштырылганын организастап турары. Ол угланышкыны харылаар яамы, ол ышкаш тус черлерниң чагырга черлери амдыгаа дээр ол талазы-биле корум-чурумну тургузары чедип шыдаваан. Ол тала экономиканың «караңгы» зонасында турар. Ындыг-даа болза доктаамал рейстерни организастаарына шупту талалар: эрге-чагырга органны, ак сеткилдиг аргыштырыкчылар болгаш пассажирлер боттары-даа сонугалдыг дээрзинге бүзүрээр мен.

Тус черлерниң эрге-чагыргалары болгаш ук угланышкыны харылаар яамы транспорт ачы-дузаның рыногунга тодаргай байдалдарны тургузар талазы-биле ажилдаар, оон аңгыда амгы шаңгыг технологияларының сайзырааны-биле тургустунар өскерлишкенинге харылаар уjurлуг. Чижеглээр, доктаамал рейстер чок турган үеде пассажирлер болгаш чолаачылар социал четкилерде «Попутчик» деп бөлүктөр таварыштыр бот-боттарын тыпчып, бот-боттарына ажыкты арганы тып алган. Амыдыралдың байдалдары аргыштырылганы организастаарының дээштиг механизминерин боттары-ла айтып берип турар. Оларны хоойлу езугаар аргыштырылгалар рыногунга сайзырадыры болгаш аңаа айыл чок чоруктун күрүнө магадылалдарын немээри чугула.

Республиканың Орук-транспорт яамызының тус черлерниң чагыргалары-биле кады ажилдажылгазында муниципалитеттер аразында пассажирлер агымының хынамчалыг анализин чорудары, муниципалитеттер аразында маршруттарын ажилдап кылыры чугула. Экономикага үндэзилеп тургускан тарифтерниң санаашкыны болгаш чер-черлерге вокзал инфраструктурасын тургузары онза кичээнгейни негеп турар. Транспорт аргыштырылганы бизнестин көвей санның

кижилерге эң-не орулгалыг болгаш ажыктыг хевирлериниң бирээзи болуп турар. Ол адырны республикага болгаш чонга чогумчалыг ажилдаар кылдыр чедип алыр уjurлуг бис.

Хүндүлүг коллегалар! Чаа үениң экономикаы хөгжүлдениң көңгүс өске аргаларын биске берип турар. Чурттуң президентизи чуратайлыг экономиканы сайзырадыр талазы-биле бурунгаар базарыны кыйгырган. Alibaba-ның тургузукчузу Джек Маның демделгээни-биле, 30 чыл болгаш интернет нефтиден артык чугула апаар. Федералдыг чазак тодаргай угланышкынына шагда-ла тургускан, кол нургулайында улуг технологтуг чаартылгалар өөредилге болгаш кадык камгалал адырларына болур деп көрдүнгөн. Ол ышкаш эрге-чагырга органнының ажылын үнелээриниң тускай айтыкчыларын чуратайлыг технологияларны сайзыралының чугулазын барымдаалап өскерткен дээрзин база демделгээри чугула.

Бистиң республикада шупту адырларга чуратайлыг технологияларны сайзырадырына кол инфраструктураны тургузары үш чыл бурунгаар эгелээ бис. Харылзаа яамызы болгаш Ростелекомнун деткимчези-биле Тывада волокну-оптиктиг харылзаа шугумнарының четкизин тургускан. Бо хүнде найысылалдың, ол ышкаш Туран, Шагаан-Арыг, Чадаана, Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык, Самагалдай, Эрзин, Бай-Хаак дээн ышкаш республиканың улуг хоорай, суурларының чурттакчылары амгы шаңгыг харылзааны ажылгап турар.

Чуратайлыг технологияларны хандырылгаларының шынарын эки талазынче үндэзини-биле өскертир хөйге билдингир. Чижеглээр, Кызылдың чамдык өөредилге албан черлеринде чуратайлыг технологияларны дузазы-биле школачыларның чөмөнчилгезин организастаан. Ооң ачызында ада-иелер мобильдиг тускай программалар дузазы-биле уругларының менюзун контролдап болур, а өөреникчи боду акса-биле санажып чөмөнчөс, а хол хаязын таварыштыр садыглажыр аргалыг апарган. Ада-иелери чүгө оларның «электроннуг акшаларының хаптарын» үе шаанда долдуруп алырлар.

Өске чижек – республиканың нефрология төвүгө гемодиализ деп амыдыралга эргежок чугула процедураны чорударда ажылгаар амгы шаңгыг технологиялары. Медицина дузазының эки шынарын болгаш хандырылгаларының бедик үлегерин бүгү чорудулгаларны автоматчылканын ачызында чедип ап шыдаан. Ол дээр, чугаажок, эмчи ажилдакчыларының чаа-чаа шынарлыг билгилерин негээр болгаш аарыг кижилерге көскүзү-биле дузалаар.

Чаа-чаа технологияларны негедип киригени Россияның Ажаалга банкызын өске банк тургузугларындан көскүзү-биле ылгалдырып турар. Эксперттерниң үнелели-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунуң 70 хире хуузу янзы-бүрү электроннуг сервистерни ажылгап турар. Ол-ла эксперттерниң үнелелин езугаар ол чүүлдер Ажаалга банкызының чаа-чаа технологияларының ачызында болуп турар. Бистиң мурнакчы банкы-выска бодунуң технологтуг ажылын республиканың ыраккы черлеринче ам-даа улам идепкейи сайзырадырын күзээр кижилер мен. Экономика яамызы болгаш Ажаалга банкызы кады демниг программаларны ажилдап кылыр талазы-биле идепкейи болуру чугула.

Электроннуг сервистерни күрүнениң ачы-дуза системасында калбаа-биле ажылгап турары технологияларның чедишкенин көргүзүп турар. Республикада тургустунган хөй хүлээлгелиг төптөриң системасы чурттакчы чонунуң эрге-чагырга-биле харылзааның чаа хевирин тургускан. Күрүнө ачы-дузаның электроннуг хевирже хөйү-биле шилчээн тудум, шыланчыг оочурлар, ол ышкаш коррупция дээн ышкаш амыдыралда багай чоруктар эвээжээр.

Бодунуң дээштин шынзыткан онлайн видеохайгаарал практикаын деткири чугула деп санаар-дыр мен. Кандыг-даа деңнелдин эргелеп-башкарылга органы

ажылдың ындыг чурумундан корткан чок. Республиканың чазанда тургужуун чагыргалары-биле доктаа видеоконференцхарылзаа шиитпир хүлээп алырын дүргедип турар. Аппарадының тус-тус тургузугларын практиканы кириерин дилеп тур мен.

Бо үеде интернет-технологиялар ажылгап, янзы-бүрү аргалар-биле дузаның шынарын үнелээр чору негтерээ. Ол практиканы кааа-даа ачы-дуза адырларына, эмнелгелерни клиникаларга, школаларга, транс адырына негтередип кириер болза, деп бодаар-дыр мен. Хомудалдар бо санал-оналдар дептерин «салаа-чаңгыс базар» электроннуг сервис-солугуру чугула. Информатизация бо харылзаа яамызына шаңгыг хевир сервистерни сайзырадып, ачы-дузанын үнелээр талазы-биле электроннуг сервисти кирип алган эң-не тер бүдүрүлгө болгаш албан чери дээш публика чергелиг мөөрейни эрттир дагып тур мен.

Тус черлерниң бот-башкарыл чурттакчы чонга чоок болуп турб чурттакчы чон-биле идепкейлиг хандышпайн турар. Суурларның чурттакчы дилеглери-биле республика органнынче дорт кирип турарлар. Удурттар боттарының ажылына хамаарып чурттакчы чоннуң үнелелин бил турар уjurлуг. Тыва Республика Информатизация болгаш харылзаа яамызына, Информастыг технологиялар төвүгө муниципал районнарның удуртукчулары болгаш республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының удуртукчулары рейтингизин организастаарының таазы-биле тускай курлавырны ажил кылырын дагып тур мен. Бодум орадакчым Максим Викторович Туне салдыг сорулгаларының күүселде уштап башкаарын дилеп тур мен.

Амгы шаңгыг харылзаа каналы бистиң ыраккы суурларымыз чурттакчыларына «мессенджер» дузазы-биле интернеттин информатизация делгемнеринче үнер арганы бер турар. Чижеглээр, интернетте «Ватсап» деп негтерегей тускай мобилдиг программаның дузазы-биле өскө кожунуң Чаа-Суур сумузуңуң харылзажыр аргалыг болган. Ооң мурнунда ол суурга стационар-даа, мобилдиг-даа телефон харылзааны чок турган. Муниципалдыг-хуу эштежилгениң ажы чорудулгазында Ак-Даш, Аксы-Барла, Бай-Тал болгаш Кызыл-Даг сумуларын чурттакчылары интернетке коштунган ыраккы суурларның чурттакчы чонуну сонугалдарын барымдаалап, бодун четкизин сайзырадыр сорулга салып алган «Тывасвязьинформ» бүдүрүлгөвис улуг идегелдиг бис.

Делегей чоок, өңгүр болгаш дүрү апарган. Интернет чурттакчы чонну быжыг демин көргүскөн, ол түңнелди чедип алырына дузалыг. Бүгү-россий «Көк куш» деп салым-чаяанның мөөрейинге «Эртин» уругларның аччогаал коллективин боттарының бадылаашкыны-биле деткээ шупту чаңгы чер-чурттугларымга өөрүп четтиргени илередип тур мен. Оолдар чажындан бодун Тываның деткимчези деп чүүлү кандызын угап билген. Ындыг чижекти деткимчелерни хөйү адап болур. Хөйү интернет төлөвилелдери, оларны иштинде эки турачылар болгаш ачы-дуз төлөвилелдери тургустунган. Владимир Владимирович Путинниң чарлааны Эки турачының болгаш волонтернуң чылында бистиң аныктарының хөй-ниити идепкейлиги он-он катап улгатсын.

2017 чылды Тывага Аныяктарны бот-идекейиниң чылы кылдыр чарлаан турган. Ынчангаш аныяктары солун акцияларының херечилери болган бис. Ол дээр, Дөгээ даанда чаа кылып каан «Чоннуң оолдары», «Эки чүректер» волонтерлар шимчээшкени болгаш «Тыва - 2030» командазы. «Орук-ка дуза» деп интернет-каттыжышкыны «мессенджер» ачызында амыдыралга кирген. Тыва чонга эки болзун дээш буянныг болгаш ажыктыг ажил-херектер

турар эмчилер, башкылар, эртем-
болгаш спортчуларның – профес-
ионал аныктарның командаларына
тургеним илередиксеп тур мен.

Чурагайлыг технологияларның ачы-
ыраак-чоок база моондак, доткар
ышкыш билишкннерге бир өске
аарылгалыг апарган бис. Тываның
уңга чедип алыры ындыг-ла белең
ынчалза-даа «Чурагайлыг Тыва»
егейниң хамааты бүрүзүңге, аян-
чуга, турисчиге кажан-даа бол,
даа бол көстүп кээп болур.

Чурагайлыг Тываның омур-хевирин
уруларынга ийи арга бар, оларның
ыды-даа биске чугула. Бирээде, Ви-
едия, Яндекс карта дээн чижектер
интернет-курлавырлар таварыштыр
истиң төрзэн Тывавыстың, оң сурагы
иериниң, каас-чараш бойдузунуң, он-
ай черлериниң, ховар культуразының,
үзүңүң болгаш амгы амыдыралының
айында медээлерни тып ап болур. Ын-
мессенджерлер бистиң Тывавысты
ү делегейге таныштырар аргалыг. Ол
ыды-биле аныак эгелекчи туруштуг
лар, уруглар А.С. Пушкин аттыг на-
ионал библиотеканың деткимчези-биле
ылдап эгелээнинге өөрүүр-дүр мен.

Ийде, Тыва Республиканы «Вир-
алдыг делгемге» бурунгаарладып
ырадырының талазы-биле ажилды
стемажыдар, ол ышкыш ол сорулгалар-
екүүсекчи эрге-чагырга органнарының
тургузуларының болгаш оң эргезин-
турар организацияларның ажил-чору-
тазында республиканың информастыг
лаш виртуалдыг курлавырлары-биле
ылдаар «Чурагайлыг Тыва» агентиле-
тургузары чугула деп санаар мен.

Кол нуруузуңда ол Агентилел
ываның аалчызы» информастыг-
алитика системазын ажилдап кыл-
ш непередир. Ол дээрже туризм-
сайзырадырының эң кол дузалал
лавыры-дыр. Информастыг система-
Тыва дугайында эргежок чугула бүгү-
медээлер кирген болгаш янзы-бүрү
реистерни: хоойлу-дүрүм барымдаала-
болгаш хандырылга сервистеринден
эзэш айыыл чок чорук болгаш дедир
рылзаа сервистеринге чедир хере-
кчилерге айтып сүмелзэн болур
урлуг. Бистиң аалчыларывыстың чедип
иринге, маңаа турарыңа, оларның
ылзаа болгаш дыштанылгасыңа, ол
лаш дедир чорууруңа таарымчалыг
далдарны тургузар.

Туризмни сайзырадыры чазактын
ылының мурнады шиитпирлээр угла-
ышкыны болуп турар. Эң улуг хемчээл-
хемчеглерни эрттирип чоруткан бис,
рның иштинде аэропорт комплекзин
рткан, кол-кол транспорт оруктарының
е-байдалын бедиткен, бедик класс-
аалчылар бажыңын ажыглалче
рген, сыын ажил-агыын тургускан.
бүгү хемчеглер туризм кластерлерин
ырадырының эгези болур, бистиң
асолун черлеривис, ховар чараш бой-
вус, онзагай, тускайлаң культуравыс
убликаның чурттакчыларыңа орул-
арны эккеп эгелээр кылдыр үндезинин
узар.

Республиканың чазанда чаа-чаа
счи эгелээшкннерни уштап-башка-
болгаш непередир «Тываның аал-
ы» деп төлевилел офизин тургускан.
убликаның турисчи күчү-шыдалын
ыдып көргүскени оң чурттакчы-
ыңа орулгаларны эккээр ужурулуг.
эргай девискээрниң ажил-агыңы
лаш бүдүрүкчү күчүзүн чырыдып
үзер. Бөдүүнү-биле чугаалаар бол-
турисчи бизнес тус-тус черлерниң
ларын, орук айтыкчыларын хаара ту-
бүдүрүлгелерни, чүнүн-даа мурнун-
ерлик үнүштерин болбаазырадырын,
продукция болгаш суй белектерни
ерин деткир.

Л дээш дорт турисчи ачы-дуза-
едирип турар агентилелдер-биле
лаааларның көскү болгаш билдингир
измнерин ажилдап кылыр. Чижээ-
ге, аңаар болгаш балыктаар тала-
ле туризм бодунуң онзагайы-биле
миканың ажыктыг талазы бооп бо-
ынчалза-даа ол аңаарыңа, балык
ыңа, боо-чепсек кири сөөртүрүңге,

олча-тывыштарын үндүр сөөртүрүңге
тыпсыр янзы-бүрү лицензияларны алыры
эргежок чугула туризмниң берге болгаш
нарын хевире бооп турар. Бо талазы-биле
ачы-дуза чедирилгези тодаргай, бил-
дингир нормативтиг баазалар-биле бы-
жыглаттыңан болур ужурулуг. Керээлер
болгаш дугуржулгаларның негелделерин
харысалгалыг кижилерниң кабинетте-
ринге чажыт тургуспас, а ол айтырлар
талазы-биле сонугалдыг кижилерниң
шуптузуңа ажык болдурар. Ынчангаш
эң-не таарымчалыг арга – күрүне ачы-ду-
занын шыңгы чурумчуткан электроннуг
хевирже кириери.

Туризмни сайзырадырының талазы-
биле күрүне политиказы билдингир бол-
гаш тодаргай болур ужурулуг. Бойдузун
байлактарын бодамча чок ажыглап хере-
лзэн таварылгаларны черле болдурбас,
бойдус дээш база боттарывыстың чаңгыс
чер-чурттугларывыстың эрге-ажыктары
дээш харысалгалыг бис.

**Хүндүлүг депутаттар! 2018 чылдың
мурнады көөр кол сорулгаларының
бирээзи – биче суурларның сайзы-
ралы.** Өгбелеривистиң биске арттырып
берген черин хөгжүдери кончуг чугула.
Ол чурттаксанчыг, эптиг девискээр болур
ужурлуг. Амгы үеде республикада муң
кижиден эвээш чурттакчылыг 66 суур
бар. Оларның иштинден 14-үнде – 500-
тен эвээш, а 8-инде – 250-ден эвээш киж
чурттап турар. Шак ындыг бичи суур
бүрүзүңге чедип барып, оларның чидиг
айтырларын шиитпирлээринче чүткүүр
ужурлуг бис.

Амгы үеде биче суурларның чартык
кезиинде (33 суурда) суг хандырылгасы
чок, эң эвээш чурттакчылыг суурларда –
мобильдиг харылзаа чок (7 суурда чүгле
таксофон бар), ол ышкыш спорт залдары
чок. Дыка хөй фельдшер-акушер пункту-
ларга (ФАП) капитал септелге негеттинип
турар, эвээш санныг, бичи комплектиги
школааларның долдуруушкуну арай деп
56 хуу чедип турар. Биче суурларда
инфраструктураның ындыг куду шына-
рыңдан аңаа чурттаарын таарымчалыг
деп шыдавас бис. Сөөлгү 6 чылда биче
суурларны 300 ажыг кижиге каггаш чорут-
кан. Ол эвээш кылдыр көзүлзе-даа, би-
рээде, ол албан езузунуң саннары-дыр,
а херек кырында айтырыг оон-даа чидиг,
ийде, шыны-биле алырга, бүдүн суур
читкен болуп турар-дыр.

Кижилер ынчалдыр төрзэн уязын,
төрзэн черин каап, холун көдүрүп, дүжүп
бергеш, найысылалдың чоогунче, кижиге
чурттаар аргажок байдалдарже көжүп
турарлар. Төрзэн черинден, дазылдарын-
дан ынчалдыр адырлары кандыг-даа эки
чүвеге чедирбезин амыдырал көргүзүп
турар. Көдээ чурттакчылар эң-не үнелиг
экономиктиг курлавыр – черин, одар-
белчирилдерин, арыг экологтуг черге чурт-
таар аргазын, чаңчылчаан амыдыралын,
сагыш-сеткил харылзааларын чидирип
турарлар. Хоорайның шак ындыг чидириг-
лерни тургузуп бээр чөгөнчиг-ле.

Республикада неперзэн хоорайже
чүткүүр миграция айтыры шиитпирлиг
хөдөлешкннерни негеп турар. Эрткен
чылдар дургузуңда бис элзэн чүүлдерни
кылганывысты чугаалаар апар. Көдээниң
акшаландырышкынын он-он катап
көвүдеткен. Мал ажылының ат-алдарын
көдүрген. Малчыннар байырлалы Наа-
дым күрүне эрге-байдалын алган. Көдээ
чурттакчыларның деткимчези-биле адат-
тыңган чончу төлевилелдер боттанып ту-
рар. Бо чылын көдээ клубтар программасы
чедиишкнниг боттанып турар.

Бичи суур инфраструктуразын, кижиге
бодунуң чугула хереглелдерин боттанды-
рып шыдаар ниити амыдыралын катап
тургузар үе келген – эки шынарлыг эр-
тем-билигги, эмчи хандырылганы, солун
дыштанылганы, спортка хандыкшылды
чедип алыр, а кол-ла чүве – бодунуң
өг-бүлезиниң эки амыдыраарыңа акша
ажылдап алыр байдалды тургузар херек.

Ажыл кончуг улуг, чаңгыс чылдың
звес, ынчалза-даа ону эгелээри чугула.
Чазакка ындыг төлевилел офизин тургус-
каш, төлевилелди хевирлээрин дагып тур-
мен. Ону «Чурттап турар суурум» деп
адаарын саналдадым. Төлевилел эвээш
дизе-ле беш чылга санаттыңан болур

ужурлуг. Эгезинде анализ чоруткаш,
айтырларны болгаш чылдагааннарны
тодарадыр, чон чыыштарыңа ажык чуга-
дан чорудар. Төлевилел ажылыңа дүүштүр
кол көргүзүлгелерге эге, старт байдалдарын
тургузар: оң санында суурнуң экономик-
тиг көргүзүлгери, демография, миграция,
кадыкшылы, өөредилгениң шынары. Ол
көргүзүлгелерни тодарадыры белең, олар
көвей эвес – беш-чедиден көвүдес.

А оон бүгү суур-биле шимченириниң
тодаргай планын азы суурнуң хөгжүлдези-
ниң программасын бадылап алыр. Ол
программа болгаш оң боттанышкыны
чаа төлевилелдин үндезинин тургузар.

Чазакта бис шиитпир хүлээп алган бис
– яамылар болгаш албан черлери суур-
лар саныңа кураторлар болур. Ол чаа
төлевилелге тус черниң төлээлекчилер
хуралдарыңдан эгелээш, Тываның пар-
ламентизинге чедир республиканың де-
путат корпусу база киржири чугула.

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович, ол
ажылдың башкарылгасын удуртуруңарны
дилеп тур мен. Биче суур бүрүзүңге де-
путаттардан, кожуун чагыргаларыңдан,
хөй-ниити, ылаңгыя аныктар органи-
зацияларыңдан, эртем черлеринден
төлээлерниң шимченгир, дээштиг кура-
торлар бөлүктөрүн тургузуп көрүңер.
Ол бөлүктөрнүң сорулгазы – суурлар
хөгжүлдезиниң программасын ажилдап
кылыры.

Ол программаларның үе-чада аайы-
биле боттанылгасы хөй каналдыг акша-
ландырышкыны-биле быжыглаттыңан
болур ужурулуг. Бюджет акшазының
кызызы-биле акша-хөреңгини чыып,
мөөңнеп, ону тодаргай ажил-херектер-
же чорудуп билири чугула. Аңаа тускай
сорулгалыг күрүне программаларының
биске берип турар аргаларын киришти-
рип болур. Чижээ, аныктарның бизнес-
төлевилелдеринге, ажил чок чорукту
кызыраарыңа субсидиялар, тус чер
эгелээшкннеринге, көдээниң социал
ужур-дузалыг төлевилелдеринге, көдээ
черге бажың тударыңа грантылар.

Чазактын талазыңдан хөдөлеш-
киннерниң башкарылгасын регионнуң
төлевилел офизин удуртуп турар бирги
оралакчым Органа Доржуевна Натсакка
дагып тур мен.

Бо ажилга бистиң федералдыг кол-
легаларывыс – үндүрүг албаны, Пенсия
фондузу, Росреестр, кадастр албаны,
кызыгаар албаны, ИХЯ каттыжып кээр
болза, дыка эки ийик.

Албаннар аразының кады ажилда-
жылгазыңа чер-черлерже мобильдиг
бригадаларның комплекстиг үнүүш-
күннери езулуг механизм болур.

Регионнуң төлевилел офизинге
республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы-биле кады хөй адыр-
лыг мобильдиг офисти хевирлээринге
харылзаа каналдары-биле дериттинген
тускайлаттыңан техниканы садып алы-
рын дагып тур мен.

**2018 чыл «Чурттап турар суурум» деп
чаа төлевилелдин боттанылгасының
эгелээр чылы болзун.** Тептинип алыр
точка кылдыр биче суурлар аразыңа эң эки
чончу эгелээшкннер мөөрейин чарлаарын
саналдадым. Кол чүве – ол эгелээшкннер
ниити херекке хөй-ле чаңгыс сууржуларны
каттыштырар ужурулуг. Ол көдээ ажил-агы
азы хереглел кооперативи, улусчу артель,
суур чырыдылгасы, чаагайжыдылгасы,
спорт шөлү, эмчи, башкы бажыңы тудары,
чогаадыкчы студия ажыдары, туристерге,
аалчыларга гостиница-даа болгай-ла. Ва-
риантылар хөй.

Көдээниң эгелээшкннери муницип-
палдыг шилилгени эртер. Дээрлериниң
презентациязын Частың болгаш Күш-
ажылдың байырлалы Май 1-де эрттирер.
Он эңдээр улусчу эгелекчи төлевилелдер
эгелээшкннер деткимчезиниң бюдже-
динден ийи миллион рубльден эвээш
звес акшаландырышкыны алыр. Аңаа
албан негелде – муниципалдыг бюджет-
тен 10 хуу база чоннуң 1 хуу акшазы деңге
акшаландырышкыны болур.

Чурттакчылардан өске, оларның
төрзэн сууруңа бир дугаарыңа чүү
херегин кым билир деп? Эрге-чагырга
органнары чүс-даа программаны бижи-
п каап болур, чаңгыс эвес удаа бижи-даа

турган. Ынчалза-даа херек кырында мын-
дыг: программа – бир аңгы, боттут амы-
дырал – бир аңгы. Моон чоннуң саныңа
дүүштүр акшаландырышкын чорудур. Ол
көңгүс дээштиг эвес.

Ынчангаш кижилерниң эгелээшкнне-
ринге камныг хамаарылга херек. Мен ын-
дыг эгелээшкнн бүрүзүңге өөрүүр болгаш
ону чижекке амырап чугаалаар кижиге мен.
Чоокта Өвүрнүң Чаа-Суурда сурагыл
мөге, суур чагырыкчызы Чечен-оол Тю-
люшевич Седен-Дамбаа бодунуң акша-
зы-биле хүреш залы туттуруп эгелзэн,
ам карказын кылып алган, бис тудугну
төндүреринге дузалажыр бис. Оң-на эге-
лээшкнни-биле уруглар садында хүрежи-
п турар чаштар даарта чаа хүреш залыңа
ойнап кээрлер.

База бир чижек – Чеди-Хөл кожуунуң
Чал-Кежиг кымын-даа манавайын, улусчу
тудуг аргазы-биле чаа клуб тудуп эгелзэн.
Оларны ынчан база деткзэн бис. Ам суур-
да клуб ажилдап турар.

Эрзинде стадион база улусчу тудуг
болуп эгелзэн. Ол эгелээшкнни база дет-
кип, кылымал шывыгыл бут бөмбүүнүң
шөлүңге бюджет акшазын чорудуп берген
бис.

Эгелээшкннерге бистиң сурагжаан
эрги езу-чаңчылдыг суурларывыстан
өөренип болур бис. Чижээ, Сизимден.
Константин Прокопьевич Рукавицын
өг-бүлезин-биле Енисейниң Ужел биле
Сизимни каттыштырган бир адырын ке-
жилдир көвүрүг тудуп каан. Константин
Прокопьевич чылдың-на сууруңче орукту
грейдерлеп турар.

А бо чайын Сизимниң чурттакчылары
Биче Енисейде орус культураның ийиги
фестивалын чедиишкнниг эрттиргеш,
дараазындазыңче белеткени бергеннер:
туристерге эм оъттар, каттар, хемелер
белең. Эр хейлер!

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!
Тыва кезээде биче суурларының төөгүзү-
биле, мал ажылының быжыг чаңчылдары-
биле алдаржып чораан. Бөгүн-даа
республиканың көдээ ажил-агыңы чүгле
сууржуларга эвес, хоорай чонунга-даа
турум чаагай чоруктуң магадылалы болуп
турар. Бис сууруңу ол туружун кошкадып
болбас ужурулуг бис.

**2018 чылды республикага Тываның
биче суурларының хөгжүлдезиниң
чылы кылдыр чарлаарын саналдап
тур мен!**

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!
Коллегалар! 2018 чылдың кол болууш-
куну Россия Федерациязының Прези-
дентизиниң соңгулдазы болур. Бөгүн
делегей шапкын өскерлип турар. Шупту
президент соңгулдаларын сактыр болза,
олар бөгүңге көөрдө, бир аңгы байдал-
дарга эртип турган.

2018 чылдың соңгулдалары – ниити-
лелдин онзагай мөөңнээшкннин, турум чо-
рукту кадагалап алырын болгаш чурттуң
уланчылыг сайзыралын дүргедедирин не-
геп турар үениң чаа кыйгыларыңа бистиң
каттышкан харыывыс болур.

Бистиң кижиге бүрүзү Россия төөгүзүңүң
чугула үе-чадазыңың үежижи болуп турар.
Чаратылганың, чидирген туруштарны
эгидериниң, чаа, күштүг, сайзыраңгай
Россияны тударыңың үежижи. Келир үеже
чүткзэн Россияның! Шупту эки чүүлдерни
кадагалап алгаш, бурунгаарлаар. Чаңгыс эп-
биле болгаш каттыжылга-биле, бистиң чоңу-
вус-биле, баштыңнарывыс болгаш маадыр-
ларывыс-биле. Россияннар удуртукчуңуң
бөгүн чугула болуп турар шынарларын эки
билир. Ол – патриотчу чорук, Ада-чуртунга
ынакшыл, бөдүүн кижилерниң амыдыралын
билири, күштүү, идегелди.

Бистиң республикага ол байдалдарны
кадагалап алыры онза чугула. Амыды-
ралга ажыктыг хөй төлевилелдерниң
боттанылгасын уламчылаар. Биче Төрзэн
чуртунга ынакшыл, патриотчу чорук, бу-
рунгаар чүткүүшкүн, улуг-биче херектерге
көвүдеткен чонувустуң тургузукчу энер-
гиязы, эрге-чагырганың болгаш чоннуң
эгелекчи ажылы шупту бергелерни база
чөггээлерни ажып шыдаар, сайзыралче
чаагай күжүвүстү быжыглаар! Тываның
болгаш Россияның каттыжылгазының
100 чылында Владимир Владимирович
Путинниң чугаалааны ышкыш: «Шуптузун
ажып эрткеш, тиилээр бис!»

Библиотека, чогаал, парлалга

САЯН-АЛТАЙНЫҢ НОМ БАЙЫРЛАЛЫ

2017 чылдың октябрь 9-12 хүннери. Ынчан Хакас Республиканың Н.Г. Доможаков аттыг национал библиотека-зынга «Саян-Алтай номнары» байырлалга Хакасия, Тыва, Шориядан, Красноярск крайдан келген чогаалчылар, библиотека ажилдакчылары, парлалга удуртукчулары, культура ажилдакчылары шуулганның ажилына бидик көдүрлүүшкүнүг киришкенер.

Елена Михайловна Ак-кыс биле драматург Валентина Гавриловна Шулбаева.

Ол ийи дугаар эрткен уран чүүлчү ужуражылга. Даг-Алтайдан төлөзүл келбеле-даа, чаа үндүрген номнарын, чогаалчылар биле номчулчулар аразында харылзааны көргүскен ажилын интернет четкизин дамчыштыр видеога көргүскен. Библиотека, чогаал, парлалга, аас чогаал программасын киригени черле мактанчыг. Шориядан келген аныяк шүлүкчү Ольга Николаевна Башева мындыг чүүлдү чугаалаан: «Бистиң ада-иелеривис келир үеде орус дылдыг болуру чугула дээш, бисти төрзөн дылывыска өөрөтпейн турганы частырыг деп билеп турар бис. Төрзөн дылын, культуразын билери чугула-дыр. Мен бодум чоокта чаа төрзөн

дылымны өөренип, шүлүктөрнү бижип эгеледим. Кол чүүл – бодунуң төрзөн чонунуң мурнунга төлөптин көргүзери. Шорияда төрзөн дылынга бижип турар чогаалчылар эвээш, Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чүглө беш кижиге бар. Национал дылды, чогаалды сайзырадып, арга-дуржулга солчулганы кылып турарынга өөрүп тур мен» – дээш, шоор шүлүкчү кыс шүлүктөрнү төрзөн дылынга номчуп, национал парлаганы деткээ.

Тыва Республиканың Пушкин аттыг национал библиотека-зының директорунуң оралакчызы Елена Валентиновна Кравченко, килдис эргелекчилери Елена Михайловна Ак-кыс, Галина Маадыровна

Комбу, библиограф Саяна Ооржак (Эртинге), ол ышкыш аныяк специалистер (шүптү 10 кижиге мергежилиниң аайы-биле семинарга арга-дуржулга солчулганы кылып, библиотека системазының чаа угланышкыннары-биле таныжып, ажилдарын номчуп, видео материалды көргүскен. Ниитизи-биле дөрт хүннүң дургузунда чаңгыс чер-чурттугларывыс килдистер аайы-биле өөредиглиг семинарларга могаг-шылаг чокка ажилдаан.

Хакасияда национал библиотеканың чаа туттунган оран-савазы чеди каът, делгем, улуг, амгы үениң дериг-херекселдери-биле бүрүн дериттинген, ажилдаарына бүгү-ле чүүл таарымчалыын аалчылар магадаан. Ниитизи-биле Россияның девискээринде библиотека системазы чаарттынып, улуг сайзыралды ап турар. Чырыдышкын ажилы – мурнуку черде. Хакасияның Чазак Даргазы уран чүүл, культура ажилына улуг кичээнге ийи угландырып, сагыш салып турарын эртемденер, чогаалчылар эки деп демдеглээннер. Сөс чокка-ла ол бүгү каракка көскү.

Чаңгыс чижек. «Чылдың эң эки ному» деп мөөрейге Чазак Даргазы тускай шаңналды чыл бүрүдө чогаалчыларга тыпсып турар. Хакас Республиканың культура яамызы национал библиотекаларның болгаш парлалга органның сайзыралына улуг кичээнге ийи салып турары өөрүнчүг. Хакасияның чогаалчылары бидик көдүрлүүшкүнүг ажилдап, «Хакасияның литературлуг делегейи» чогаадкычы ужуражылгалар кежээлеринге аныяктар ортузунга номчулга эрттирип, түрк чогаалчыларның аразына төгөрик столду база организастан.

А Тываның чогаалчылары, ном үндүрер чер болгаш көскү чогаалчылар аңаа киришлээни элдеп. Поэзия фестивалына Хакасияның күрүне университетинде өөренип турар студентилер Тайхана Мунзук, Шораана Сурун, Сюзанна Тюлюш национал тыва хептерин кедип алгаш, Николай Кууларның шүлүктөрнү номчааннар. Сценага хакас, тыва, шоор, орус дылдарга номчулгалар,

Надежда Афанасьевна Бува, оралакчызы Ирина Ива Ермоленко, Хакасияның «ген» театрының директору сей Александрович Торбо Хакасияның ном үндүрер чер директору Вячеслав Минович Тутатчиков, Аскиз райончүтүтүнген библиотеканың директору Зинаида Абрам Чичина «Саян-Алтай номнары» деп уран чүүл, культур хемчеглерниң ажилын ды организастаан, белеткел шыырак, аалчыларны-даа деңгелге уткаан.

Бидик көдүрлүүшкүнүг херектерниң түңнелинде ча

Елена Валентиновна Кравченко биле Галина Маадыровна Комбу.

экскурсия кежээлери дараазында хүннерде уламчылаан. Аңаа аныяктар болгаш студентилерниң киржилгези онзагай болган.

Саян-Алтай девискээринин чогаалчылар аразында харылзааны калбартыр сорулга салдынган. Бо ажил-херекке удуртукчуларның киржилгези чугула болбайн аан. Оргкомитет даргазы, Н.Г. Доможаков аттыг национал библиотеканың директору Юлия Викторовна Костякова, кежигүннери: Хакасияның литературлар бажыңының директору

чүүлдерни бодувуска шингелдывис, библиотека тзы-биле чаартылгаларны көрдүвүс, мактанчыг-дыр. үениң негелдезинге дүүштүр Республиканың А.С. Пушкин атыг национал библиотеканы оран-савазын Россияның библиотека системазының чавиринче кириер деп бодаар за, оон чаа тудуун мурнады чугула деп хуумда сагыш ачанып келдим.

Лидия ИР

Эрткен неделяның дыштаныр хүннеринде Тээли суурга республика чергелиг «Ыдык бидик Бай-Тайгага ыры-шүлүүм чаңгыланзын» деп Бай-Тайга кожуунуң онза-чараш черлерин, тайга-таңдыларын, суурларын мактап ырлаан 30 хире чаа ырыларның композиторларының, авторларының база күүседикчилеринин аразына мөөрей байырлыг байдалга болуп эрткен.

Кожуун чагыргазының культура килдизи, кожуунуң төп Культура бажыңының ажилдакчылары мөөрейге кирип келген чонну хүндүткелдиг уткуп, амдангы аш-чегин делгеп, бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургускан.

Мөөрейниң киржикчилеринин аразында Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл кожууннардан, Кызылдың уран чүүл колледжинден дээш оон-даа аңгы культураның хоочун-даа, аныяк эгелеп чоруур-даа киржикчилер бар.

А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинин башкызы Регина Тараачы, Бай-Тайга кожуунуң Д. Хүреш-оол аттыг хөгжүм школазының башкызы Чыжыргана Бартан, Бай-Тайга кожуунуң өөредилге килдизинин ажилдакчысы Родион Донгак, кожуунуң Н. Өлзей-оол аттыг культура төвүнүн ажилдакчысы Антонина Хертек база культура килдизинин удуртукчузу Надежда Таргын мөөрейниң жюри кежигүннери болганнар.

Композиторлар мөөрейниң дээди шаңналына Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчысы Наталья Лопсан төлөптүг болган. Бирги черни Улуг-Хем кожуундан келген аалчы Людмила Байыр-оол, ийги черни Кызыл кожуунуң төлөзү Владимир Серен, үшкү черни Кертик-оол Данзын тус-тузунда чаалап алганнар.

Авторлар аразына мөөрейге бирги черни Зинаида Серен-Чимит, ийги черни

Уран чүүлдүн кижилери

БАЙ-ТАЙГАДА ЫРЫ-ШҮЛҮК
БАЗА ХӨГЖҮМ

Холдарында дипломну, тишлекчилер (салагай таладан) З.Серен-Чимит, Е.Хертек, В.Серен көрүкчүлөр-биле.

Светлана Самбий-оол, үшкү черни Сайлыкмаа Комбу тус-тузунда үлөшкеннер.

А чаа ырыларның күүседикчилеринин аразына болган мөөрейге бирги черни Улуг-Хем кожуунуң ыраажызы Буян Куулар, ийги черни Ак-Довурак хоорайның ыраажызы Карина Ховалыг, үшкү черни Кызыл хоорайдан келген ыраажы Долаан Сендин чаалап алган.

Кызыл кожуундан Екатерина Удувас-оол, Олег Суван-оол, Кызыл хоорайдан Амыр Хоюган, Ак-Довурак хоорайдан Орлан Кара-Сал, Кызылдың А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинин сургуулу Шынар Монгуш, Бай-Тайгадан Сергей Иргит база Томас Монгуш тускай шаңналдарга төлөптүг болганнар.

Мөөрейниң түңнелдерин үндүрген соонда, бодунуң амы-хууда бодалдарым база ол чараш көрүлдени сонургап келген көрүкчүлөрнү-даа, киржикчилеринин

даа сагыш-сеткилин дыңнап, билгеним бижикседим.

Мөөрейниң кол сорулгазы – ырыларның авторларын, композиторларын хүндүлөп, шаңнап турары кончуг эки эгелээшкин, чаа чүүл болуп турар. Шүптү билер бис, мөөрейлер көвей кезинде ыраажылар аразына эртип турар болгай, а чараш ырыларның авторларын, онза аялгаларны бижээн композиторларны адавайн баары ховар таварылга, эвес. Улуг-бичи концерттерге, сураглыг ыраажыларның, артистерниң чогаадкычы кежээлеринге-даа ындыг байдал чаңчылчаан. Ол ышкыш радио, телевидениеде база-ла артистерниң, ыраажыларның ады үнер. Ылаңгыя кассета, диск деп адаарывыс чүүлдерде авторларны, композиторларның аттарын биживейн турары билдингир болгай. Оон сылдаанда ырыларның авторлары билдинмес, харын-даа күүседикчилерниң

ырызы кылдыр чон аразында билдир турар. Сактырга-ла, ыраажылар шүлүк чогааткаш, аялгазын бижээш, ботт күүседип турары-биле демей. Улга кырып, чок болган суг кижилерниң «чакаан» чогаалдары чакпылчыл туураптар.

Бо дээрге улуг айтырыг дээрзин билбис. Чүглө авторларның, композиторларның аттарын айтыры эвес, ак төлөвир дугайында база шиитпирлеп, килдиг документилерни ажилдап кыл артистер, ыраажылар-биле, театр, концерт залдары, культура төптери, клубтар-бикандыг хевирниң дугуржулганы ту болурун чогуур черлерниң шиитпир чурумчудар үези черле келген эвес.

Ырыны автор азы композитор кижиге өнчүзү кылдыр бүрүткээрин чурумчуларның чөпшээрели чокка ырылар кайы хамаанчок эдип, өскерттир бидурбас ужурулг бис. Ам «Ыдык бидик Бай-Тайгага ыры-шүлүүм чаңгыланзын» деп мөөрейге киришкен улуг чедииш болган дээрзин бижиптейн, мактанган даа санап болур силер, номчулчу.

Мээң «Бай-ла-Тайгам» деп шүлүүм аялганы алдарлыг композитор Владимир Серен беш чыл бурунгаар бижээн. Эки кен чылдарда чырыкче кызып үндүрер бодаваан бис. Үш-дөрт чыл бурунга ийи улуг ыраажыга сөзүн, нотазын бер каарымга, ырлашпааннар. Кончуг чара ырлаар эжим Екатерина Хертек бо болт мөөрейге ону ырлап күүсеткен.

База бир манавааным өөрүнчүг байда – композитор Наталья Лопсан мээң олн «Бай-ла-Тайгам» деп шүлүүмге чара аялга бижээш, онза үнүг аныяк кыс ырлатканы. Ол ыры дээди шаңнал – 100 рубль шаңналынга төлөптүг болган. Мээ шаңналым беш муң рубль база «Бир чергениң лауреады» деп диплом болду.

Зинаида СЕРЕН-ЧИМИ
Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Номчукчунун эскериглери, бодалдары

ЭРГИ БОЛГАШ ЧАА ФОНТАН

Найысылал Кызылывыстың база бир солун чери боду. Бойдустуг сесерлиивис болгай. Эрги фонтанывыс эң-не көрүштүг чүүл турду. Сесерликче кирип орда-ры-хөгжүм дыңналып кээр. Фонтанны долгандыр чараш-перлиг угбайлар, арыг-силиг кеттинген акыйлар тан-турарын ам-даа сактыр-дыр мен. Бистер, школаны-лар, оларны көрүп, вальстап өөренип, аскымнаан айт-фокстрот деп танчыны-даа теп турдуус ийин.

Амгы үеде чаа кылдырган фонтан арай эскертинмес-тиг. Ындыг улуг паркка өрү бедидир аттыгып турар, күштүг-түг турган болза. Ол-ла фонтан чанынга турган моряк-скulptуразын катамаран станциязының чанында-даа турган чыдар болду. Хүрээже кылаштап олургаш, база бир-дай скульптураны көрдүм. Эртип чыткан аныктардан: «Бо-рун тураскаалы боор?» — дээримге, тура дүшкөш, кезек-теп туруп-туруп, бир кыс: «Шериг-оол чүве бе?» — дээр-ди. Эжи уруг: «Шериг-оол салдыг эвес» — дээр, оолдар-жы-дыр. «Улуг чогаалчы Максим Горький ышкыжыл» — дээримге, «Ындыг бе?» — дээш, эпчосуна аарак, оожум-жы чоруй бардылар. Бичи элей берген дээрден баш-ла хевээр турар-ла чорду.

БАЙЫР ЧЕДИРИП, ХОЛ ЧАЙЫП...

Оң артында даштардан чараштап кылган көвүрүжүгөш-даа бар. Оон-даа чараш кылдыр чогаалды кылып каан-даа деп бодаар чордум. Хүреш соонда олап эрткен улус-уугаай-даа. «Азияның Төвү» деп эрги тураскаалды ол-дыкка хем эринге, шериглер турар черге кылып каан-да. Бо талакы эриктен көрүп, хол чайып, байыр чедирип-ар ийик бис.

КОЖУУННАР ТӨПТЕРИНДЕН УЛГАТКАН

Ам оң-солагай талакы дачалар дугайында бирикседим.

АНЫЯК МАЛЧЫННАРГА СҮМЕ

УЙГУ-ЧЫДЫН ЧОК
МАЛ АЖЫЛЫ

Амгы үеде төрүүр хой хүлээп-лаш, өдек-кыштаг кылып, алдың чаш төлүн чидирг чок-имгалап алыр дээш, туржуп турар-ыяктар ажил-иштиң кайы хире-рысгалгалыын, амыр-дыш чок,-йгу-чыдын чок ажилын угаал-ле бергеннерин солуннарда чы-дып, таныштырып эгелээнин-мчуп олур мен.

Ий оолдаашкыны кыштың бир ай-гелеп кидин түлүктөп турда, ада-үне дең кыпсып алгаш, аразында-жип хайгаарап тура хонары ам-даа-мда ол олчаан көстүп келир-дир. Ынга 400 баш төрүүр хоюн када-аш төлдерин онча-менди дорукту-түрүп чордулар. Тыва хойларның-ге орулгазы эвээш дээш, меринос-тыг хойларны Тывага массалы-эстүрүп эгелээн чылдары. Мери-йларның дүгү бир хойдан кыргып-3-4 кг, ээди 30-40 кг чедер. Ойларның дүгү 2 кг дөңгүп чедер, 0 кг ажыг. Ынчалза-даа төлү кончуг-учал, белен соокка тоовас. Чылыг-кажаа чокка доруа бээр. Аары-

аржыкка белен алыспас. Меринос хойнуң-хураганын доруктуруп алыры дыка-на-рын, берге, уйгу-чыдын чок хайгааралга-өстүрер. «Тепляк» дээр от салыр, чылыг-кажаа ынчан Тывага тыттып келген. Ме-ринос хой тыва хойлар ышкыш төлүнүң-шаразын чылгавас. Хураганы ылчыргай, дүгү чок тас болур. Бичи доруа берген-де, дыка шырак мага-боттуг. Меринос-хой төрүпкөш, төлүнче хая көрүнмес, кылаштап чоруй баар. Чамдыктары ху-раганын эмзирбес, хожа база бээрлер. Ынчан доотпалап тургаш, төлүн алзыр.

Мен 1958-1959 чылдарда кадым-баксырааш, өөредилге ара кагаш, эмнедир апарган мен. Ынчан ада-иемге-дузалажып, хоюн ийи чыл кадаржып-келдим. Чажымдан мал аразынга өскөн-болгаш, мал ажилынга дыка ынак-чордум. Хойлар кидин түлүк оолдай-бергенде, чамдык хойлар хураганын-бо-ла хожа бээрлер. Авам хөөкүй хоскан-хойларынның төлүн алзып, доотпалап ора-хүнзээр-даа турду. Мен ынчан авамны-кээргээш, төлүн хоскан бир хойну баглап-алгаш, хураганын чанынга тургузуп ал-гаш, чидиг үн-биле кончуп, кулактарын-долгап, чаактарынча шагаайтап, чинге-ыаш-биле кам-хайыра чок улдап, катап-катап кончуп турарымга, оглунга оранып, эмзире бээрлер. Авам баштай болчуп-турган боду, сөөлүндө мени мактап ту-рар апарган болгай. Оң соонда төлүн-хоскан хойларны авамга доотпалаптайн,

алзыр киж мен апарган мен. Мээң бо-аргамны аалывыска сакманчиктеп келген-угбайлар ажыглап тургаш, кол зоотех-ник Биче-оол Донгакка сүмелзэн чүве. Сөөлүндө дыңнаарывыска, ону ажыглап-турганнар болду.

Амгы үеде төлүн хоскан хой алзып, тоотпалаары дыка нарын. Ынчангаш-мээң тып, чогаалдып каан, амыдыралга-херек кырында боттанган арганы анык-тар ажыглаар кылдыр кысказы-биле-биззэн тайылбырымны солундан номчуп-ажыглазын дээш бижидим.

Тывага меринос хойнуң уксаа-зын өстүрүп турда, Өвүрнүң Торгалыг-колхозка 60 000 ажыг хойну өстүрүп-турда, академия дооскан аныяк оол-Иван Сувандии удуртуп турда, тарып-боозадылганы Кызылдың көдээ ажил-агыг техникумунуң зоотехния салбырын-дооскан аныяк уруг Дарый-Док Ооржак-олар уйгу-чыдын чок аалдарны айттыг-кезип, ажилдап турганнар. Дарый-Док-Шаңгыр-ооловна ам бистиң аравыста-чогу хомуданчыг-дыр. Иван Максим-ович ам назыны улгады-даа берген-болза, аныяктарга арга-сүмезин берип-чорурунга чоргаарланып, каң дег ка-дыкшылды номчукчуларның мурнундан-күзеп каайн.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол),
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

Санал-онал

КӨРҮКСЕНЧИГ,
БАРЫКСАНЧЫГ-ДАА БОЛ...

Бо чайын найысылал Кызылга уругла-рывыс эдертип алгаш, хоорайлааш, дыка-ла хөй чарыгдалдарга таварыштывыс.

Элдеп чүве, хоорай төвүндө ажы-төл ойна-дыттар чер шуут чок. Оода чайганыш безин-ты-вылбас. Кызылда бажыңнар даштында уруглар-ойнаар шөлчүгөштерде безин чайганыш чок-боор чорду. Ында кылып каан ойнаар чүүлдер-чүглө 3-4 харлыг уругларга тааржыр, 9-10 хар-ажа берген ажы-төл ойнапкы дег чүү-даа чок. Паркта уруглар хоорайжыгажа база-ла ындыг-ында база-ла чаштарга тааржыр ойнаар черлер-бар, а элээдилерге тааржыр ойнаар черлер-шупту өртөктөгү. Ол өртөктерниң аарын! 5-7 ми-нутада 100-150 рубль. Үш ажы-төл 5 минута дур-гузунда ойнаарда, 450-500 чедир рубльди ча-рыгдар апаар. 5-ле минута дургузунда уругнуң-ойнаксаан сеткили кайын ханар ийик, катап база-ойнадыр апаар сен. А неделя дургузунда чеже-акша үне бээр-дир, бодап көрүңер даан. Ойнаар-дериг-херекселдер хууда кижилерни болгаш, аар өртөктөгү. Хоорай хүнүндө чаа ажиттыган-Аныяктар сесерлииниң чанында, хем эринде, уруглар ойнаар дериг-херекселдер доктаамал-халас болур болза, ол-даа дыка-ла онза ийик.

«Азия төвү» тураскаал чанынга халас-концерт болур дээр, амырап четтивис. Каш-олутту шагда-ла улус ээлеппен боор чорду, назы-хары улгады берген, кадыкшыл байдалы-кошак улуска туруп алгаш концерт көөрү берге-ле болгай. Ымыраа, сээк мырыңай амыратпас. «Үстүү-Хүрээ» фестивалының түңнел концертин-дыка-ла көрүксэн бис. Хөй кижилер артынга-турарга, чүү-даа көзүлбес, дыңналыры дыка ба-гай. Байырлыг кеззэн «Азия төвү» тураскаалдың-чанынга эрттирикеш, чогум концертти оң-чанында Совет Тываның 5 чылы стадионга чүге-организастан болбас турган деп. Өртөктөгү-даа-кылып каан болза, улус дөмөй-ле хөй болуру-чугаажок. Байырлалда «Азия төвү» хамаанчок-Арат шөлүңгө чон сыңышпас кылдыр кылгыр-ийик чоп, ону чүге өөренип көрбөс чор?

Наадым байырлалының хой эьдинден-амдангыг чемнер мөөрейи улуг сонугралды-болдурган. Элдепсинген чүүлүвүс — ону чүглө-жюри кижигүннеринге дээш эрттирип турар-чүве бе? Сонуграан чонну мырыңай чагдат-пас. Жюри-ле «амзап», изиг-ханнап, хамык хой-ужа-төжүн сөөгүңгө кирип хемдип чоруп турар-боор чорду. Жюри кижигүннери кылдыр чалаан-улуг ресторанны директорлары, кайы ырактан-келген аалчылар тыва чемнерниң амданын-кайын билир олар. Изиг-ханны суг болза, чаа-эскен турда амзаар ужуруг. Изиг-хан деп адап-каан ужуру-даа ол ышкыжыл. Амданныг тыва-чемни тыва кижиден артык кым кылып шыдаар-деп, шынап-даа болза. Тыва киж итилизни-өөрүнчүг-дүр. Хынап кээр шак, минутазын чиге-айтып кагбаска, улустуң белеткеп алган аш-чеми сооп, шынары өскерлип каар болбайн-аан. Бо солун, ханы уткалыг, ажыктыг мөөрейи-чылдың эртер кылдыр чаңылчыдар болгаш-келир чылын үстүндө четпестерни катаптавазы-күзөңгич.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Кызыл кожуун.

Нун алдаржыдып

АЖЫЛ-ИШЧИ ЭМЧИВИСКЕ

Ираккы О-Шынаа, Ынаа чурттуг Сакты-й биле Сендеңмаа-нун амгы үеде бис-аравыста чогу хо-анчыг. Олар кончуг-яанда өг-бүлө тут-малчыннап, кү-зинге кодан-кодан-малды өстүрүп, чем-эр дээр чеди уруг-ы чаяап төрээш, дыралдың ак оруун-леп киригеннер.

Клара Сактыевна — саң-хөө-ажылдакчысы. Кожуунуң-харылзаа салбырында улуг-бухгалтер. Оон бичиизди Кла-дия Сактыевна ус-шевер даа-раныкчы, амгы үеде шериг-албан черинде ажилдап чо-руур. Кады ажилдап чоруур-аныяктарның дагдыныкчы-зы. Ийи чаштарны чааскаан-өстүргөн кырган-ава.

Уругларның хеймери-Зоя Сактыевна эмчи учи-лицезиниң фельдшер-аку-шер салбырын дооскаш, ко-жуун эмнелгезинде ажилдап-чоруур. Ажилчын базымна-рын кожуунуң халдавырлыг-аарыглар эмнелгезинден-эгелээш, аңаа 12 чыл ажил-даан. Хөй шаңналдарның

эдилекчизи. Зоя Сактыев-на ажилында дыка бердин-ген, кызымак эмчи. Ажил-дап турган үезинде чүглө-дээ эстеңнээр, суук чажы-хөлбөңнээр. Чик-чаагайын, биче сеткилдин аарыг улус-мактап чугаалажыр. Доозуп-алган мергежилдинге бер-динген, Гиппократка езулуг-шынчы эмчи. Соон салга-ар оолдуг. Чонунга, төрзөн-черинге бараан болуп чо-руур эмчивиске чаагай чолду-күзедим.

Ада-иезиниң хеймер кызы-Ажыл-ишчи эмчивиске-Аас-кежик, алдар-ат-даа-Ам-даа улам шонуп чорзун!-Чечектерниң каазы дег, Сеткилиңер сергек чорзун!-Алыс келир чуртталгазы-Лккан хем дег узун болзун!

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожуун.

Үе негеп келген

ОРУКТАР — АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫҢ СУДАЛЫ

Кара-Хаак, Черби оруктары-ның дугайында чугаалаксадым. Төптөн көңгүс ырак эвесте, кол-дук алдында чыдар суурлар-дыр. Ол суурлар-биле аргыжарда, ыяап-ла ийи хемни кешкеш, чо-рук-херек кылыр болгай бис. Амгы үеде Би-Хемни кежилдир-чайын паромнап, кыжын дошту-кырылап тургаш, аргыжып турар-бис.

Ондактыг чүве сезон үезинде, чазын, күзүн дош көжүп турар үеде, кезек када безеректелип-ле эгелээр-бис. Аргыжылга айтыры баксырап, аай-дедир чорук-херек кылыр улуска-кончуг ондактыг. Моон алгаш бодап-кээрге, чер кырында орук дош кырында-орукка бодаарга, бичи ырак-даа-болза, айыыл чок кылдыр сагындырып-келир.

Шаанда 1945 чылда ынаар аргы-

жарда, Каа-Хемни кежир паромнааш, Кара-Хаак, Сарыг-Сеп дээш өске-даа-суурлар-биле аргыжып турган болгай-бис. Бо көвүртүңүң ажыын көрүп, Кара-Хаакче чер кырының оруун ажыгла-кандыгыл? Ында шаанда аргыжып-турган орукта кадыр-берге черлер-бар болза оларны чазылдырып, ча-вызадып, ээр-дагыр оруктар кылдыр-чогаадып, кылыттар болза, чорук-хе-рек кылыр чонга үе, шак, капиталга-камналга үнүп келзе хөңү.

Бо санал-бодалды тус черниң-чурттакчылары боттары аразында-сүмележи, шиитпирни үндүрүп, он-дактыг сезоннарның болуушуннарын-дан чайлап болур. Ынчангаш Черби, Кара-Хаактың оруун чогаадып кылы-рын үе боду негеп келген-дир.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Чаа чыл таварыштыр амданныг,
чигирзиг белектер дээжизи Абакан
хоорайның өртектери-биле садып
алыкчыларны манап тур!

Янзы-бүрү колбасалар дээжизи,
эът болгаш балыктын доңурган кезек-
тери, аш-чем бараан-
нарын садып турар.

Шупту барааннарны мөөңөп садар
чиик өртектер-биле чагыдып ап болур.

Адреси: Переулок Загородный, 19,
«Обувь» баазасы, 11/1 дугаар склад.

Телефоннары: 8-929-317-9702,
8-983-593-6436.

Байырлалдар эрттирер зал «ШОКОЛАД»

(80 олуттук, улуг болгаш бичии залдарлыг)

Чаа чылдың солун оюн-көргүзүүнче база куда-дой, уругла
байырлалдары, юбилейлер эрттирери-биле чонну чалап т

Дыштаныр хүн чок, хүннүң-не ажылдап турар.

Ажылдаар шактары: 18.00 шактан 03.00 шакка чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-380-4050, 8-923-265-585

«Шын» солун-
ну «Гаруда» төп
садыгның 1-ги
каъдында, 21 ду-
гаар киоскиден
(ногаа аймаа
залы) садып ап
болур.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРА ЧЕДИРИЛГЕЛИГ

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10

Харылзажыр телефону: 8-923-545-4

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральны
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2017 чылдың декабрь 15-тиң хүнүндө 14 шактан 16 шак-
ка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетинин Тыва
Республикада истелге эргелелин удуртукчузунуң хүлээлгезин
күүседип турар Геннадий Сергеевич Кюрю Барыын-Хемчик
кожуунуң Кызыл-Мажалык суурунуң Болотная кудумчузунуң 1
дугаар бажыңга хамаатыларны хүлээп алыр. Хүлээп алыр чери
Барыын-Хемчиктин районнар аразында истелге килдизи.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНОГО СЛУШАНИЯ

В соответствии с постановлением администрации Чаа-Хольского ко-
жууна Республики Тыва от 11.12.2017
года № 436 «О проведении публичных
слушаний по изменению разрешен-
ного использования (назначения)
земельного участка» решил провести
публичное слушание на основании
заявления Шойзан-оол Айдына
Эрес-ооловича по вопросу изме-
нения вида разрешенного использо-
вания земельного участка, с када-
стровым номером 17:14:0201010:365
из категории земель населенных
пунктов, находящийся по адресу:
Республика Тыва, Чаа-Хольский
кожуун, с. Ак-Дуруг, ул. Черзи, дом
14, с общей площадью 715 кв.м, с
вида разрешенного использования
«магазины» на вид разрешенного
использования «индивидуальное
жилищное строительство».

Дата проведения публичных слу-
шаний: 26.12.2017 года.

Время начала публичных слуша-
ний: 10:00 ч.

Место проведения публичных
слушаний: В зале заседаний адми-
нистрации Чаа-Хольского кожууна,
расположенного по адресу: Россий-
ская Федерация, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь ул.
Ленина, 8.

В рамках действующего законо-
дательства в течение 30 дней со дня
опубликования данной информации
администрацией Чаа-Хольского
кожууна принимаются письменные
заявления и возражения по данному
заявлению.

Начальник отдела по имуще-
ственным и земельным отноше-
ниям Чаа-Хольского кожууна
Х. Кенден.

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании пос-
тановления «О проведении открытого аукциона на право заклю-
чения договора аренды земельного участка» №413 от 27 ноября
2017 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 13 января 2018 года в 15:00 ч. в админи-
страции Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в
зале заседаний.

— предмет аукциона: заключение договора аренды земель-
ного участка.

Лот №1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
«Терезин», с общей площадью 53583,0 кв.м., кадастровый
номер 17:14:0502003:47, разрешенное использование — для
выращивания сельскохозяйственных культур, Категория земли
— земли сельскохозяйственного назначения, со сроком на 49
(сорок девять) лет.

Начальная цена — 3800 р., Размер задатка — 760 р., шаг
аукциона — 190 р.

По лоту № 1 ограничений и обременений в использовании
земельного участка нет.

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании пос-
тановления «О проведении открытого аукциона на право за-
ключения договора аренды» № 437 от 11 декабря 2017 года
извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 13 января 2018 года в 15:00 ч. в админи-
страции Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в
зале заседаний.

— предмет аукциона: заключение договора аренды земель-
ного участка.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг,
ул. Шивилиг дом 12, с общей площадью 1500,0 кв.м., кадастро-
вый номер 17:14:0201010:333, разрешенное использование
— для индивидуального жилищного строительства, Категория
земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 2400 р. Размер задатка — 480 р., шаг
аукциона — 120 р.

По лоту № 1 ограничений и обременений в использовании
земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабо-
с 14 декабря 2017 г. по 12 января 2018 г. в отделе по зе-
и имущественным отношениям администрации Чаа-Холь-
района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский
Чаа-Холь, ул. Ленина д 8. с 9:00 ч. до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный с-
низатора торгов до 18:00 ч. 12 января 2018 года.

Для участия в аукционе претендент должен пред-
одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукци-
оним реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность
зических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных
тов и свидетельства о государственной регистрации ю-
кого лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное дейст-
имени заявителя при подаче заявки на участие в торг

5) документы подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сай-
нистрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyv>
официальном сайте РФ для размещения информац-
ведении torgi.gov.ru

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабо-
с 14 декабря 2017 г. по 12 января 2018 г. в отделе по зе-
и имущественным отношениям администрации Чаа-Холь-
района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский
Чаа-Холь, ул. Ленина д 8. с 9:00 ч до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный сче-
затора торгов до 18:00 ч. 12 января 2018 года.

Для участия в аукционе претендент должен пред-
одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукци-
оним реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (д-
ческих лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных до-
и свидетельства о государственной регистрации юриди-
лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное дейст-
имени заявителя при подаче заявки на участие в торг

5) документы подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сай-
нистрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyv>
официальном сайте РФ для размещения информац-
ведении torgi.gov.ru

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11844 экз. Үндүрүлгениң тиражы

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаачылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республик
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн.
Херечилегин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаа
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдар
торларының бодалдары редакцияның ту-
дүшпейн барып болур. Айыттыганы сан-
еске-даа фактылары, дыңдадылганы дээ-
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дужаганы:
график азуугар — 21.00, херек кырында —
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон